

3.4. MONDATTÖRTÉNET

GALLASY MAGDOLNA, HAADER LEA, HORVÁTH LÁSZLÓ

3.4.1. SZÓSZERKEZET-TÖRTÉNET (HORVÁTH LÁSZLÓ)

A **szószervezet (szintagma)** két szónak nem állandósult, hanem a mondatserkesztéskor születő kapcsolata. Tagjai mondatrészi szerepet töltenek be, maga a szintagma mint alkalmi egység pedig a tagok közötti **alárendelő** vagy **mellérendelő viszony** kifejezésére szolgál.

A magyarban mindkét viszonytípus alapnyelvi örökség.

Kutatásukban a szavak alak- és jelentéstörténetével kapcsolatos gondok halmozottan jelentkeznek, megtoldva a szószervezetek alkalmiságából adódókkal. A nyelvmlékek hiánya az alapnyelvi periódusokra és az ősmagyarra nézve a szintagmatörténetben még súlyosabb nehézség, mint a grammatikai rendszer alsóbb szintjein. Nem is kevés az olyan jelenség vagy folyamat, amelyről igen nehéz vagy éppen lehetetlen megállapítani, hogy az alapnyelvhez köthető-e, vagy már a magyar nyelv életéhez.

3.4.1.1. AZ ALÁRENDELŐ SZERKEZETEK

Az alárendelő szintagmákat a tagjaik közötti **grammatikai viszony** szerint osztályozzuk: a **bővítmény** az **alaptaghoz** járulva alanyos, tárgyas, határozós vagy jelzős szerkezetet hoz létre.

A) Az alanyos szerkezet alaptagja az igei vagy névszói (névszói-igei) állítmány, de ige névnek is lehet (saját, a mondatétól különböző) alanya.

Az **állítmány** igei és névszói fajtája egyaránt alapnyelvi örökség.

Az **igei állítmány** funkcióját nem befolyásolta az, hogy az igealakok rendszere a magyar nyelv élete során sokat változott (a részleteket l. a morfématörténeti fejezetben). Az igei toldalékok együttes szereplésének gazdag lehetőségei már az első szövegemlékekben megmutatkoznak: „*ef odutta vola nekı paradıfumut hazóá*” (HB.); „*benne býnut lelhethneýnc*” (KT.); „*hul yg kynzaffal* (= kínzassál) / *fyom halallal*” (ÓMS.).

A beszélt nyelvben már a középmagyar kor előtt megjelenhetett az igei állítmányhoz sorolható különleges szerkezetű típus, a **kettős állítmány**. Adatolni csak a 16. század végéről tudjuk: „*el kell mindnyájan vesszettek* miattam” (1584: Boszorkányperek oklevéltára 28). Minden bizonnyal szerkezetvegyülés eredménye: (*[az] kell, hogy elveszettek*) > *el kell, hogy vesszettek* × *el kell vesznetek*. Már az idézett adat is erdélyi, és a kettős állítmány alkalmazása később is ott maradt a legjellemzőbb. Az újabb magyar korban azonban – feltehetőleg elsősorban az Erdélyből érkező áttelepülők révén – a jelenség a nyelvterület más tájaira, sőt a (beszélt) köznyelvbe is behatolt.

A tiszta típusú **névszói állítmány** csak addig volt használatban, amíg nem bontakozott ki teljesen az igék mód- és időjelezésének, továbbá személyragozásának rendszere. Átértékelődése névszói-igeivé az igei állítmány hatásával magyarázható. Az ige mindig állítmányként szerepelt, és az igei állítmányok gyakorisága valószínűleg meghaladta a névszóiakét. Érthető tehát, hogy miközben a mód- és időjelölés, továbbá a személyragozás az ige jellemző, sőt kötelező jegyévé vált, a névszói állítmány is követni kezdte az ige mintáját. A **névszói-igei állítmány** kialakulása feltehetőleg az alapnyelvben és a módjelöléssel indult el (*nagy volna*). Az ősmagyar korba áthúzódó folyamatként formálódhatott meg a névszói állítmány múlt idejének a jelölése (*nagy volt*). A mód- és időjelölés kiegészítéseként a névszói állítmány melletti segédige-használat áterjedt a személyragozásra, vagyis az alany 1. és 2. személyének, továbbá többes számának kifejezésére is. Olyan segédigei ragozási sor jött létre, amelyben a kijelentő mód jelen idejének egyes és többes számú 3. személyét a segédige hiánya $\emptyset$ morfémaként jelöli: (*A*) *ház nagy $\emptyset$* . / (*A*) *házak nagyok $\emptyset$* . A vázolt folyamat lezárulásával a névszói állítmány átadta a helyét a névszói-igei állítmánynak.

A névszói, majd névszói-igei állítmány az alannal minősítő vagy azonosító viszonyban állhatott.

A **minősítő viszony**ban az állítmány legjellegzetesebb kifejezőeszköze már az alapnyelvben és az ősmagyarban is a melléknév volt. Ómagyar kori példa: „*Ej oz gumilfneč wl keferuv uola vıze*” (HB.).

A melléknévi igenév (előbb alapnyelvi sajátság őrzőjeként, majd latin hatástól erősítve) az ősmagyarban és az ómagyarban sokkal gyakrabban szerepelt állítmányként, mint később: „*yfa mend ozchuž ıarov vogmuc*” (HB.). A reformkor felélesztette a melléknévi igenévi állítmány divatját, utána azonban csak a befejezett formának a német hatástól is támogatott *ellátásunk biztosított*-féle használata maradt említésre méltó gyakoriságú.

A melléknévek mintáját követve vehette fel a *-k* többesjelet s ezzel együtt az állítmányi funkciót a határozói igenév: „*az koporsok [...] rakuak halotaknak dwgeyuel [dögeivel]*” (VirgK. 145). Ez az ómagyarban még csak kivételesen esett meg, a középmagyarban is ritkán. A tömör formákat kedvelő reformkorban azon-

ban divatba jött ez az állítmányfajta: „A pattantyúk épen úgy *töltvék*, mint az ürgolyók és gyúcsövel *ellátvák*” (1848: RefNy. 164). A publicisztika és a tudományos nyelv még jóval a reformkor után is szívesen alkalmazta az ilyen határozói igenévi állítmányt. A századfordulóra azonban elavult ez a forma, a 20. században pedig már csak kivételesen tűnt fel.

A főnév minősítő állítmányként mindig arra szolgált, hogy az alanyt valamilyen kategóriához rendelje. Az első szövegmélemben is felbukkan ez a funkciója: „ýfa pur ef *chomuv uogmuc*” (HB.).

Az **azonosító viszonyban** az állítmányi szerepre már a nyelvelméletlen korokban is alkalmas volt a tulajdonnév, a kijelölő jelzős köznév, valamint a főnévi mutató névmás, vö.: „*Illes vag é* (= vagy-e) *tè*” (MünchK. 85rb); „*Neğedýk keres* [kérés] ez zent imadsagban ýmez” (DebrK. 476); „*Кис озвс. мив vogmuc*” (HB.). Az ómagyarban bővült a kifejezőeszközök készlete a határozott névelős főnévvel: „En a3 pw3taban kyaýtto 300 (= kiáltó szó) *vagyok*” (JordK. 624).

Az **állítmányi névszónak** (akárcsak az alanynak) az alaki jellemzője mindvégig a ragtalan (-ø ragos) alanyeset volt.

A névszói-igei állítmány (módot, időt, személyt jelölő) **segédigei részeként** az ősmagyarban még feltehetőleg csak a létige alakjai fordultak elő. Elsősorban ezeket használták az ómagyarban (és később is): „ha ýften ev num (= nem) *uolna*” (KT.); „Ef o3 gumľñec wl *keferuv uola* v13e” (HB.); *muc vogmuc* (HB.).

A *lesz* 'válík valamivé' alakjai még az ősmagyarban kezdtek behatolni a létige ragozási sorába, majd – már mint a létigéhez tartozó formákból – a névszói-igei állítmányban segédige lehetett belőlük: „Ef vımagguc mend řzentucut. hug *legene-nec* neki *feged* uromc řcine eleut” (HB.). E folyamattal összefüggésben értékelődhetett át segédigévé maga a *lesz* 'válík valamivé' ige is: „mendeneřtewl foguan *lewtuala* (= lett vala) *komorodott* 'l es *zomoro*” (JókK. 50). A *marad* az ómagyarban vett fel segédigei funkciót: részint a *lesz* hatására, részint latin mintára. Az *(el)múlt* pedig az újmagyarban lépett a segédigék sorába ilyenféle szerkezetvegyülés eredményeképpen: *ötéves volt* × *öt évet múlt* → *ötéves múlt*.

Az **alany** legfőbb kifejezőeszköze alapnyelvi örökségként a főnév és a helyettesítésére szolgáló névmás volt, l. „Ef o3 gumľñec wl *keferuv uola* v13e” (HB.); „aldut uog *te* men[d] elevt” (KTSz.); „rohtonc *e3* nem levť wala” (KT.).

Az említetteknél kevésbé gyakori kifejezőeszköze a főnévi igenév. Az igenévnek ez a funkciója a mondat szerkezet ilyenféle átrendeződésével alakulhatott ki: *gyümölcs jó enni* 'a gyümölcs jó az evésre' → *gyümölcs* 'gyümölcsöt' *jó enni*. Az alanyi szerepet ellátó főnévi igenév csak a kései ómagyar kortól adatolható, noha annál kétségtelenül jóval régebbi: „kemenuala neky azt *hallany*” (JókK. 11–12).

Alaki szempontból az alany jellemzője mindvégig a ragtalan (-ø ragos) alanyeset volt. Ettől az alapformától való ritka eltérésként említést érdemel az újmagyar korban felbukkanó (és ma sem példátlan) **partitívuszi alany**: „a köztetek *eleve-*

nitéséből bőven kijut ama két kutnak is” (1876: MTSz.). Ez a partitívuszra (része-lő határozóra) vezethető vissza; vö. „fok vala e3 mondott *faban*” (JókK. 42).

Az igei személyragozási rendszer kialakulását követően az alanynak már nem feltétlenül kellett külön szóval kifejezve szerepelnie, hiszen a személyrag alkalmas volt az azonosítására. Vö. például az Ómagyar Mária-síralom következő mondatát: „buol o3uk epedek”.

A **határozatlan alany** szerepkörében a határozatlan névmást használhatták már az ősmagyarban is, jóllehet csak a kései ómagyar kortól fogva vannak ada-taink: „*nemell'ec* ēsten° [estenek 'estek'] a3 vt fēlen” (MünchK. 19rb). A többes szám 3. személyű igealakokkal kifejezett típus szintén az ómagyarból dokumentál-ható. Kialakulásának idejét nem ismerjük: „es Ime *mvtnak vala* neki : a3ban feko közveñest (= ágyban fekvő köszvényest)” (DöbrK. 379).

Az **általános alany** kifejezői közül az *ember* már az ősmagyarban használatos lehetett, az általános névmás későbbinek látszik; az egyes szám 2. személyű, valamint a többes számú igealakok efféle alkalmazásának kezdetét nem tudjuk időhöz kötni. Mindenesetre valamennyi altípus adatolható az ómagyarból: „kig-bol *embor* velheti” (GuaryK. 32); „es *minden* kezen [készen] va3on” (DöbrK. 380); „Mikoron hivatalos *lez* (= lész 'leszel') meñegzöbe” (DöbrK. 376), „myko-ron kezdettewl fogwa *yrnanak ewth* ezer ewth zaaz tyzen három eztendöben” (ÉrdyK. 508).

Az igék döntő többsége – és mintájukra a névszói, majd a névszói-igei állítmány – a nyelveléktelen korban is alanyt kívánt maga mellé, vagyis az alany **vonzat**-ként, sőt **kötelező bővítmény**ként járult az igéhez.

Az **alanytalan igék** egy része abból a korból öröklődhetett, amelyben az ige és a névszó kategóriája még nem egészen vált el egymástól. Feltehetőleg ilyen például a *fagy* '0 fok van, vagy annál is alacsonyabb a hőmérséklet' ige. – Az alanytalan igék a napszakváltásoknak vagy az időjárási jelenségeknek a fogalom-körébe tartoznak. A kódexek tematikája kevés lehetőséget ad a felbukkanásukra, l. mégis: „zombatra *verrad vala* (= szombatra virrad vala)” (WinklK. 229); ezért olykor csak későbből adatolhatók: „it most à napokban szüntelen *havaza*” (1721: SZT.).

Valószínűleg mindig voltak olyan igék, amelyek átmenetet képeztek az alanyt vonzó és az alanytalanok között, azaz hol alannyal, hol alany nélkül fordultak elő. Ez a **fakultatív alanyhasználat** már a kódexekben sem volt példátlan: „az eegh be homaal3yodek az *3dew meg sewtetewdek*” (ÉrsK. 510), de alany nélkül: „es hog3 *be fetetw3th vona*, meegh fēm 3ewth vala h3w hoz3ay3ok (= öhozzájuk) Jefus” (JordK. 643).

Más jelentéstípusú igék mellett akkor fordulhatott elő ehhez hasonló ingado-zás, ha a gyakori együttes használat következtében az ige az alanynak a jelentését magába szívta, s ezáltal az alany fakultatívan elhagyhatóvá vált. Az így el-elma-radó bővítmény neve: **tapadásos alany**. Ez akkor különböztethető meg tisztán az

általános alanytól, ha egyértelműen azonosítható, vagy legalábbis a főnevek behatárolt köréből kerülhet ki. Ilyen tapadásos alany az írásbeliségben a korai középmagyarban bukkant fel először: „A kúnc vagyon ofžtan [ti. *pénze, vagyona*], à keni meg az itülö mestereknek markokat” (1552: Heltai, Dial. H6b).

Az alany és az állítmány egyeztetésének főbb szabályai már az alapnyelvben és az ősmagyarban kialakulhattak. A nyelvhasználat később is többnyire ezekhez igazodott. Ugyanakkor a magyar nyelv története során bizonyos alanytípusokkal kapcsolatban mindvégig megfigyelhető kisebb-nagyobb ingadozás. A számbeli egyeztetésben részint olyankor, ha az alany alakja és jelentése ellentmondásban áll egymással; részint pedig olyankor, ha a mondatnak több alanya van. A személybeli egyeztetésben egyrészt a vonatkozó mellékmondatokat illetően, másrészt több különböző grammatikai sorszámú alany jelenlétekor tapasztalható némi ingadozás. Az egyeztetési megoldásokat nem mindig csak az irányító tag, vagyis az alany határozta meg, hanem szerepet kaphatott bennük az állítmány szófaja és jelentése, valamint a szórend is.

A **számbeli egyeztetés** főszabálya **egy alany** esetén ez: „egyes számú alany + egyes számú állítmány”, „többes számú alany + többes számú állítmány”. Ingadozásra adott alkalmat azonban például az, ha az alany szerepét gyűjtőnév vagy mennyiségjelzős főnév töltötte be. Ómagyar példapárokkal szemléltetve: „*ký méne ez neep az veres Tengerből*” (SzékK. 21), de többessel: „*a golèkèžèt egbè golèkèžènèc* (= a gyülekezet egybegyülekezésének)” (MüncK. 38rb); „*előtte mēnen ket foror žouetnekkal* (= előtte menjen két szóror szövétnekkal, azaz 'két apáca fáklyával')” (BirkK. 4a), de többessel: „*valanak kedeg ot hat kú veder* le teven (= valának pedig ott hat kőveder letévéen)” (DöbrK. 285). Az értelmi (többes számú) egyeztetést nemegyszer – különösen a mennyiségjelzős főnevek mellett – a fordítások latin eredetije is támogatta. A mához közeledve azonban a köznyelvi norma kialakulásával és megszilárdulásával, valamint a latin hatás gyengülésével összefüggésben egyre csökkent a gyakorisága.

A többes számú alany ellenére állítmányként egyes számban maradt például az anyagnév: „*ýfa pur ef chomuv uogmuc*” (HB.). Az efféle kivételektől eltekintve a többes számú alany mellett az állítmányul szolgáló főnév már a nyelvemlékes korok előtt felvette a többesjelet. A melléknévi típusú szófajokkal ez fáziskéséssel, a főnév mintájára történt meg, mivel a számlálhatóság nem olyan jellemző jegyük, mint a dologfogalmat kifejező főnévnek. Az ómagyarban még szokásos volt az egyes számban maradó melléknév vagy melléknévi igenév: „*Legyetek okos Es gýors*” (ÉrsK. 223); „*ýfa mend ožchuž iarov vogmuc*” (HB.). Sor került azonban már a többes számú egyeztetésre is: „*es azokes* (= azok is) *femmyre valanak ýok*” (JókK. 86); „*Mezt légènèc megèmlèkèžøc*” (BécsiK. 28). Az ómagyar után az utóbbi megoldás vált uralkodóvá, majd a köznyelvben (szinte) kizárólagossá.

Több egyes számú alany jelenlétekor minden bizonnyal már az ősmagyarban váltakozott az állítmány alakilag egyeztetett egyes, illetőleg értelmileg egyezte-

tett többes száma. Az ingadozás az ómagyarból dokumentálható: „*Syrolmom fu hazatum therthetyk kyul*” (ÓMS.), de többessel: „*mýt hasnalnac* teneköd akoron: az *aran*: es az *ezvsth*” (SzékK. 245). A kétféle megoldás a későbbi korokban is megmaradt. Úgy tűnik, a reformkor elején (feltehetőleg idegen hatásra is) szinte gyakoribb volt a többes számú állítmány, a 19. század közepére viszont megfordult az arány. A 20. századi írott szövegeken végzett vizsgálatok az egyes számú egyeztetés nagy fölényéről tanúskodtak, de egyben azt is feltárták, hogy az arányokat többféle tényező befolyásolta. A névszói-igei állítmány kissé jobban kedvezett az igeinél az értelmi egyeztetésnek. Ha az alanyok élőlények (és különösen akkor, ha személynevek) voltak, a többes számú egyeztetés előfordulása meghaladta az átlagot. Az igei állítmánynak az alanyok előtti elhelyezkedése viszont jelentősen növelte az alaki egyeztetés esélyét.

Több többes számú alanyhoz az állítmány többes száma társult.

Ha **különböző számú alanyok** álltak egymással kapcsolatban, az állítmány úgynevezett **közelségi egyeztetéssel** kerülhetett egyes számba, vagyis olyankor, amikor az alanyok közül az egyes számú helyezkedett el közelebb hozzá: „*mikoron Ivuend Embernek fya w fulseegeben es ev angelj* mind ev vele (= mikoron jövend embernek fia ő fölségében és ő angyalai mind övele)” (SzékK. 372). Ha viszont a többes számú alany került inkább az állítmány közelébe, a szórend többes számú állítmányt kívánt: „*mynd attya annya es yo baraty* (= barátai) azt *tanacholtaak volna*” (ÉrdyK. 508). Az ómagyarban az értelmi (többes számú) egyeztetés olykor nemcsak a közelségi szabállyal összhangban, hanem azt áthágva is érvényesült: „*zèlèc τ [szelek és] tèngez èngèdnèc nèki*” (MünchK. 14va). Ha az állítmány az egyes számú alanyhoz került közelebb, a későbbi korokban is erős maradt az ingadozás.

Az igei, illetőleg segédigei személyragozás kialakulása után az állítmány toldalékolásakor természetesen **személybeli egyeztetés** történt: „*en erzem* ez buthuruth (= bútor)” (ÓMS.); „*aldut uog te men[d]* elevt (= áldott vagy te mind előtt)” (KTSz.).

Nem tudjuk, hogy az ómagyarban hogyan alakult az egyeztetés azokban a **vonatkozó mellékmondatokban**, amelyek (közvetett) kapcsolatban álltak a főmondat 1. vagy 2. személyű névmásával. Az ómagyarban mindenesetre többnyire **személyátsugárzás** ment végbe, vagyis a mellékmondatbeli állítmány nem a (3. személyű) vonatkozó névmási alanyhoz igazodott, hanem a főmondatbeli névmás személyéhez. Ez a jelenség, amelynek gyakorisága a fordítások esetében latin hatással is magyarázható, értelmezői és állítmányi mellékmondatokra volt jellemző: „*de en ky vagjok yftennek fya: yol · tudom*” (JókK. 51); „*En vagyok ky gonozt zolek [szólék]*” (JókK. 158). Az átsugárzás, bár ritkán, el is maradhatott. Ilyenkor a mellékmondatban az állítmány személye a vonatkozó névmási alanyénak felelt meg: „*tj vatok kett latrok: kyk ez vilagott kernjel kerengjk* (= kör(ny)ülkerengik)” (JókK. 30). Úgy tűnik, a személyátsugárzás a későbbi korokban is domináns maradt, de egyes mellékmondat típusokban néha (pl. a reformkorban)

az átsugárzás nélküli forma is divatba jött: „Ezt én mondom, és *én* az vagyok, *aki* soha sem *hazudik*” (1848: NéprNytud. 1957, 96).

Az állítmány a **különböző nyelvtani személyű alanyok** mellett többes számba került. Formája legtöbbször a **kisebb sorszámú grammatikai személy**hez igazodott, vagyis például az 1. és a 3. személy közül az elsőhöz: „*Mý kedeeh, es az mý fýaýnk, té zolgaýd vaývnyk*” (SzékK. 7). Ritkábban azonban – a szórend vagy a latin minta hatására – az egyeztetési forma ellentmondott ennek a szabálynak: „*Te es mend teced kewuetewk [követők] leznek yftentewl aldottak*” (JókK. 134).

A **saját alanyú**, azaz a mondatétől különböző alanyú **igenévi szerkezetek** legjellegzetesebb képviselői az *egér rágta* (*sajt*) típusú **ige-igenévi szintagmák**. Ezek birtokos jelzős szerkezetekből (eredetileg: 'egér rágása') értékelődhettek át alanyossá. – Az ige-igenévi szerkezet egyik altípusában főnév volt az alany: „*hogy ez fekel war fogotta weres pey lo megh tiftolion (= hogy e fekélyvar fogta vörös pej ló megtisztuljon)*” (1488: MNy. 1920, 79). – A másik (névmásosnak mondható) altípusban az alany többnyire implicit (rejtett) módon volt jelen, azonosítását az igenév végződése biztosította: „*es ueged az nekod zorzottem Coronat (= és vegyed a neked szereztem koronát)*” (KazK. 34); a példában az igenév alanya E/1., a mondaté E/2. személyű. A névmási alany azonban néha a maga valójában is megjelent: „*én hoztam* hiteles hírből megtudta ő” (1841: RefNy. 395).

Az ige-igenévi szerkezetek a középmagyarban az előző korokhoz képest feltehetőleg megritkultak, a reformkori írásbeliség viszont igencsak kedvelte őket. Később erősen visszaszorultak, sőt a 20. század közepén a névmásos altípus már elavultnak számított. A főneves altípus használatban maradt, de csökkenőnek látszó gyakorisággal.

A **határozói igenév** az ómagyarban viszonylag gyakran jelent meg saját alanyval. A legkorábbi szövegelemlekből is adatolható ilyen szintagma: „*hug bírřagnop ívtua mend w řzentíi ef unuttef cuzícun íov felevl íochtotnia ilezie wt (= hogy bírřagnap jutva 'eljövén' mind ő szentjei és önöttei 'sajátjai' közükön jó 'jobb' felől iktatnia élessze őt)*” (HBK.); a mondat alanya: *Úr* 'Isten'. A kódexek – jórészt latin hatásra – elég sűrűn alkalmazták az efféle szerkezeteket. E hatás gyengülésével és a latintól kevésbé függő műfajok térhódításával a középmagyarban csökkent a gyakoriságuk, bár az időt és okot kifejező határozói igenevek körében jelentékeny maradt az arányuk. Az újmagyarban, különösen pedig az újabb magyar periódusban azonban ezekben a funkciókban is számottevően megcsappant a részesedésük.

B) A tárgyas szerkezet alaptagja a legtöbbször ige vagy igenév. Így volt ez a magyar nyelv teljes története során, vö.: „*ef veteve wt ez muncal világbele*” (HB.); „*elmenenek meg kenny íefufnak tešteet*” (CornK. 53r). Igéből képzett főnév már az ómagyarban is ritkán szerepelt alaptagként: „*mikoron [ti. Szent Borbála] / ímaLagot teth volna / az vristenhoz az o niakat / el vagasnak elotte*” (DebrK. 9); később még szórványosabban fordult elő.

A **tárgy** legfőbb kifejezőeszköze kezdettől fogva (és már az első szövegemlékből is kimutathatóan) a főnév és a helyettesítésére szolgáló névmás volt: „ef o3 gumilfben *halalut* evec” (HB.); „Heon tilutoa *wt ig fa* gumilcetv!” (HB.).

A főnévi igenév tárgyi szerepe a célhatározóira vezethető vissza a mondat szerkezet ilyenféle átrendeződésével: *valamit akar inni* 'ivásra' [cél] → *akar inni* [tárgy]. Ez a szófaj az ómagyarban is, később is gyakran szerepelt tárgyként: „Holda keluē ke: [kedig 'pedig'] akara *ki mēnni galileaba*” (MünchK. 85vb).

Az alapnyelvből örökölt, determináló szerepű **-t** morfémből feltehetőleg az ősmagyar kor elején lett **tárgyrag**. Eleinte a határozott tárgy jelölője lehetett, majd alkalmazása a határozatlan tárgyra is kiterjedt.

Az igei alaptaghoz járuló főnévi tárgy jelöltségének ingadozása olyankor figyelhető meg, ha a főnév 1. vagy 2. személyű birtokos személyjelet tartalmaz, mivel ez a személyjel önmagában is képes határozottá tenni a főnevet: „ef *cuetfegem* (= követségem) [t]e vífelled” (KTSz.), de tárgyraggal: „addýad meg ennekem en *fyamot*” (JókK. 162). Lényegében ugyanez magyarázza az *engem* : *engemet* típusú kettősségeket a névmások körében.

A **tárgynak** az ősi, még a **-t** rag megjelenése előtti **jelöletlensége** az igeieknél jobban konzerválódott az igenévi alaptagú szerkezetekben: „Iouo eg nembezi famariabol *viz mēzeiteni*” (MünchK. 87va). Igaz, ezekben a ragtalan tárgy szoros, összetételszerű kapcsolatba került az alaptaggal, sőt többnyire valódi összetett szóvá egyesült vele (pl. *zabaradni*, *kőhordó*, *könnyhullatva*). A szóösszetételt akadályozó tényezőként az ómagyarban az igenévi alaptagok mellett is szokásossá vált a **-t** ragos tárgy.

Határozóragos főnév is kerülhetett tárgyi funkcióba olyankor, ha a partitívuszi (részelő) határozó mellől elmaradt a részt, mennyiséget jelentő névszó, és annak tárgyi szerepét a partitívusz ráértéssel átvette. A kiindulásul szolgáló szerkezet-hez vö.: „ef oggun neki [...] mend *iovben rezet* (= és adjon neki mind jóban részt)” (HB.). A ráértéssel keletkezett **részleges (partitívuszi) tárgy** az ómagyarban legtöbbször **-ban/-ben** vagy **-ból/-ből** ragos volt: „kezde enný az *zewlewben*” 'szőlőt, szőlőből' (JókK. 92); „ki i3ic è *vizból*” (MünchK. 87vb); a középmagyarban szintén, később azonban csak az utóbbi változat maradt eleven.

A beszédhelyzet nem mindig kívánta meg, hogy a tárgy testesen, azaz külön szóval kifejezve jelen legyen a szintagma alaptagja mellett. A tárgy azonosítását ilyenkor (akárcsak a „rejtett” alanyét) az igei személyragozás biztosította: „Kic ozvc. miv vogmuc. Hug ef tiv *latiatuc* f3umtuchel” (HB.).

A magyarban mindvégig használatos volt és maradt a tárgy két funkcionális alaptípusa. Az egyik az **iránytárgy**: „kinec ez nopun *teftet* tumetiuc” (HBK.); a másik pedig az **eredménytárgy**: „hug fcu3 lean. *fiot* fciulheffen” (KT.). Rajtuk kívül a nyelvemlékes korok mindegyikében felbukkantak a **határozói értékű tárgy** különféle fajtái is, többek között például fokhatározói, illetőleg okhatározói értékben: „Mýre *ezennet* (= ezennyt) bankodol” (JókK. 118); „*Myt* allotok yt menden napon” (JókK. 106).

A tárgy mindig **kötött bővítmény**, de az egyes igék tárgyassága a nyelvtörténetben változhat. Ez a változás a magyarban néha úgy ment végbe, hogy egyes eredetileg tárgyatlan igéknek idegen nyelvi (latin) vagy másféle analógiás hatásra (szinonímia, etimológiai rokonság) tárgyas szerkesztésmódjuk is kialakult. Latin hatásra jelent meg a tárgy például a *fél* ige mellett; korai adatulhatósága ellenére az ige tárgyas használata valójában későbbi a határozónál: „*felek rajÿtha* hogh azon modon Ne tenne” (1524: KLev. 49.); „pokolnak *kenÿatul* nem *feltem*” (VirgK. 3), de tárgyasán: „*kyth* wylag *felleyn* (= féljen)” (ÓMS.).

Az ilyen, többé-kevésbé szinonim jellegű vonzatváltakozástól eltérően az is megesett, hogy bizonyos igéknek mind tárgyas, mind kötött határozós (tárgyatlan) használatuk kialakult különböző jelentések képviselőit. Ilyen, egymással szemben álló struktúrákban szerepel például az *imád* ige a Halotti beszédben; az egyik az *imád vkit vmiért* 'imádkozik vkihez vmiért', a másik az *imád vkiért* 'imádkozik vkiért': „Ef *vimagguc* fÿzen achfcin *maruat*. ef bovdog michael *archangelt*. ef mend *angelcut*. Hug *umaggonoc erette*” (HB.).

A tárgyas igék némelyike a vele gyakran előforduló és hozzá tárgyként szorosan kapcsolódó főnévnek a jelentéstartalmát magába szívtva, ezért maga a tárgy a szerkezet jelentésének sérelme nélkül sokszor elmaradhatott az ige mellől, **fakultatív vonzat** lett. Az *ír* ige vonzataként például a világi írásbeliség terjedésével sűrűn szerepelhetett a *levelet* tárgy: „ez *lewelet ÿram* nyeken [Nyéken]” (1515: KLev. 31.). Jelentéstartalma az igéhez tapadt, így azt tárgyatlanul is használhatták: „nem hog *ÿrhath* de ÿngen sem ÿzenheth (= ingyen sem üzenhet)” (1529: KLev. 78.). – Az, hogy a tárgy bizonyos igék mellett fakultatívvá vált, minden nyelvtörténeti periódusban megesett, de úgy tűnik, hogy ez a jelenség az újabb magyar korban gyakoribb lett.

A tárgy fakultatív elhagyásának akár **vonzatvesztés** is lehetett a vége. A *beéri* igének például a középmagyarban még gyakori, jellemző tárgya volt a *szükség* főnév: „Csak az traditiókkal *bé érnők* minden lelki *szükségünk*” (1613: NySz.). A sűrű együttes előfordulás következtében a tárgy jelentéstartalma az igéhez tapadt, így azt tárgy nélkül is használhatták: „Eledelünk vagy on ezzel szinte *be ériúc*” (1584: NySz.). Az ige tárgyatlansága uralkodóvá, majd kizárólagossá vált; ma már csak az ige határozott ragozása (*beéri*) őrzi az egykori tárgy emlékét.

A tárgy és a szerkezet igei alaptagja közötti **határozottságbeli egyeztetés** szabályai részben már az ősmagyarban, az általános és a határozott igeragozás kialakulásával összefüggésben kirajzolódtak. Akkor azonban hiányoztak még a nyelvi rendszerből a névelők, amelyeknek azután a nyelvemlékes korokban a határozottságbeli egyeztetésben kulcsszerep jutott. Az ősmagyarban (és később) a határozott névelőjű tárgy természetesen határozott igeragozást hívott elő: „hogÿ *az ewdewt* (= időt) yftenec gÿczerettire *kewlczewk*” (JókK. 32), a határozatlan névelőjű pedig általánosat: „az menesbol *agyanak* n[e]kÿ *eg gyermek louath*” (1507: KLev. 16.). – A határozott névelőn kívül (többek között) a tárgy következő kifejezőeszközei kívántak határozott igeragozást: a tulajdonnév, a 3. személyű

(szűkebb és tágabb értelemben vett) személyes névmások, a főnévi mutató névmások; a tulajdonnévi vagy főnévi mutató névmási jelzővel bővített köznevek; a birtokos személyjelet vagy birtokjelet tartalmazó köznevek; határozott igeragozással járt az *-ik* kiemelőjel jelenléte is a tárgyon vagy annak a jelzőjén. – Ezekkel szemben az általános igeragozás volt szabályos a tárgy következő kifejezőeszközei mellett: 1. vagy 2. személyű személyes névmás, melléknévi vagy számnévi mutató névmás, kérdő, általános vagy határozatlan névmás; továbbá természetesen az olyan köznevek, amelyeket névelő, kijelölő jelző, birtokos személyjel vagy birtokjel nem tett határozottá.

Az ómagyarban a határozottságbeli egyeztetés felsorolt szabályai meglehetősen következetesen működtek. A középmagyar szövegekben ellenben viszonylag gyakoriak a váratlan, a korábban kialakult (és ma is élő) szabályoknak ellentmondó megoldások. Ez feltehetőleg összefügg a világi írásbeliség terjedésével, azzal, hogy egyre többen akadhettek olyanok, akik az írott szövegek alkotásakor részint nem tudtak, részint nem akartak eltávolodni a beszélt nyelvtől. Műfaji tényezők is szerepet kaphattak a szabálytalan megoldások felbukkanásában, például versíráskor a szótagszám, a ritmus és a rímelés. A szokásostól eltérő egyeztetésmódok kiemelkedő nyelv művészeknél is előfordultak. – Példák az általános ragozás használatára a szabályos és gyakoribb határozott helyén: „Egerek macskákkal *egymást* nem *gyűlölnek*” (1660 k.: Gyöngyösi, ÖK. 1, 102); „Szerenche *for gandofágát* femminek *vélz*” (1651: Zrínyi, Szig. Ff2a); „*Az Kaurokat* (= gyaurokat) egy chapáffal *le vágtal*” (uo. Bb3a). – Határozott ragozás az általános helyén: „Hogy ha pedig valaki fegyuerrel *fértendi meg valakit*” (1590: Károli, ÓT. 1, 154b); „Evel *győztűk* mi *meg* kerefztény *világot*” (1651: Zrínyi, Szig. D2b); „Es efzekben *vévék egy kis papirofot*” (uo. Hh3b). – A 18. századra a szabályossal szembenálló egyeztetési megoldások megritkultak, de egy részük még a mai írásbeliségben és beszélt nyelvben is fel-felbukkan.

Mivel a **vonatkozó névmás** a mellékmondatban a főmondatbeli mutató névmásnak a megfelelője, lehetséges lett volna, hogy viselkedése a határozottságbeli egyeztetésben a mutató névmáséhoz igazodjék: eszerint a főnévi vonatkozó névmási tárgy határozott igeragozást követelt volna. Az egyeztetési szabály azonban nem így, hanem a vonatkozó névmás kérdő névmási eredetéből következően alakult; a főnévi vonatkozó névmási tárgy mellett már legkorábbi szövegemlékekben is általános igeragozást találunk: „Ez o3 ýften [...] *quit* fceplev nem *illet her*” (KT.). Igaz, a kései ómagyarban és még inkább a középmagyarban megfigyelhető kisebb-nagyobb ingadozás az egyeztetésben; főként az erdélyi nyelvhasználatot jellemezte a határozott ragozás a nyelvterület többi részén szokásosabb általánossal szemben: „hogy azt tarchuc tífztelség nec, a3zt f3zereffűc, *kit* még à vac poganokis *gyűlöltéc*, es *f3zidalmaf3ztác*” (1552: Heltai, Dial. F7b).

A **főnévi igenév** mint tárgy mellett az ige ragozásáról az döntött, volt-e az igenévnek saját tárgya, és ha igen, akkor határozott vagy általános ragozást kívánt-e. A középmagyarban és az újmagyarban is elsősorban erdélyi sajátosságnak

mondható az ige határozott ragozása olyankor, ha főnévi igenévi tárgyának nem volt saját határozott tárgya: „hogyan egy ilyen legény, egy ilyen *leányt* magához *akarja venni*” (1752: Mikes, TörLev. 187.).

C) A határozós szerkezetek nagyobb részének többnyire ige vagy igenév volt az alaptagja. Kétségtelenül érvényes ez azokra a szintagmákra, amelyekben hely-, részes-, idő-, szám-, állapot-, mód-, eredet-, eredmény-, társ-, eszköz-, ok- vagy célhatározó volt a bővítmény. Állítmányi szerepben azonban az ige mintájára névszó is magához vehetett egyet vagy többet a felsorolt határozófajták közül; így bővült például a Halotti beszéd *segéd* főneve részes- és helyhatározóval: „hug legene *neki segéd* uromc *scine eleut*”. Az állítmányi funkciótól függetlenül is létrejöhett névszói alaptagú határozós szintagma akkor, ha egy származékszó örökölte igei alapszavának vonzatát, mint a következő példa főneve a *változtat* ige eredményhatározóját: „eh mai napon íelontetek elözer . vronk Iesusnak dílosege / a vÿznek *borra változtatásában*” (DebrK. 106). Bizonyos speciális jelentésű névszók pedig igei kapcsolatuktól függetlenül is vehettek magukhoz határozót, például a képesség és alkalmasság jelentéskörébe tartozó főnév célhatározót: „kí-nec odut *hotolm ovdonia. el ketnie*” (HB.).

Az eddig nem említett határozófajták közül a partitívusz (részelő határozó) legtöbbször főnevet vagy számnevet bővített: „el oggun neki [...] mend *iovben rezet* (= részt)” (HB.); „*fok okozzoloc* fogfagba vitettétéc a nē ofoldebē (= nem ő földébe 'idegen földre')” (BécsiK. 19). A tekintethatározó pedig elsősorban melléknévet: „ky vagy te [...] *nezeſben rettenetews* es *termetewdben zomuru*” (PéldK. 65). Hasonlító határozóval a fokozható szófajok bővültek, azaz a melléknév, a határozatlan számnév és a határozószó: „*mendennel* (= mindennél) *kyffeb-nek* aloytyauala (= alítja 'hiszi' vala) magat lenÿ” (JókK. 71); „*tobbet* ert *egebnel*” (GuaryK. 27); „*annal hamarabh* felkÿlgegh” (1479–1490: KLev. 2.). Alaptagjukat tekintve a fok- és mértékhatározós szerkezetek voltak a legváltozatosabbak; előfordultak például igével: „*kewesbe zereth*” (WinklK. 319); melléknévvel: „*ygen kazdag* es *nemes*” (JókK. 37); számnévvel: „*igén foc* bozt iuéc” (BécsiK. 37); valamint határozószóval: „*tizzer inkab* meg kèzèſitec otèt” (BécsiK. 108).

A határozói funkciók rendszere a helyhatározói szerepből nőtt ki. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy az ember számára a térbeli viszonyok könnyebben, konkrétan érzékelhetők más körülményeknél, ezért a gondolkodás és a nyelv az elvontabb (időbeli, oksági stb.) viszonyokat a térbeli tájékozódás mintáját követve igyekszik felfogni és ábrázolni. A helyhatározó elsődlegességét igazolja az, hogy kifejezőeszközeinek száma és differenciáltsága nagyobb, mint a többi határozótípusban.

A helyhatározók rendszerének és az egész határozórendszernek a kiépülésében kulcsszerepet játszott az **irányhármasság**: a határozófajták *hol?* típusú kérdésre felelő **tartamhatározók**, *honnan?*-féle kérdésre válaszoló **előzményhatározók**, illetőleg *hová?* típusú kérdésre felelő **véghatározók**.

Az ősmagyar kor elején a határozók rendszerét **poliszémia** jellemezte: a kifejezőeszközök alaki szempontból viszonylag szűk készlete sokféle funkciót látott el. A határozói szerepek egyrészt annak függvényében különültek el egymástól, hogy az alapnyelvből örökölt ragok milyen jelentésű tőhöz járultak, másrészt pedig természetesen a szintagma alaptagjának jelentéstípusa befolyásolta őket. Később azonban fokozatosan szétfeszültek ennek a nyelvi részrendszernek a keretei: a funkciók árnyalását és világosabb szétválasztását a kifejezőeszközök készletének gazdagodása biztosította.

Az alapnyelvi gyökerű és az ősmagyar kor folyamán egyre terebélyesedő határozórendszer az **elsődleges (primer) ragokból** fejlődött. Ezek segítségével alakultak határozóragos névszók, majd azoknak egyes képviselőiből egyfelől határozószók, másfelől névutók, azután pedig bizonyos névutókból másodlagos (szekunder) határozóragok. Biztosra vehető, hogy a ragos és névutós névszók, valamint a határozószók kívül már az ősmagyarban használtak főnévi és határozói igeneveket is határozóként. (A részletekhez l. a morfológiai és a szófajtani fejezetet.)

A **helyhatározók** körében az alapnyelvből örökölt ragok az ősmagyar kor elején még minden bizonnyal általánosan, azaz pontosabb, árnyaltabb viszonyítás nélkül láttak el **lokatívuszi** (*hol?* kérdésre felelő), **ablatívuszi** (*honnan?* kérdésre felelő), illetőleg **latívuszi** (*hová?* kérdésre felelő) funkciót. A korszak folyamán az általános helyhatározás fokozatosan háttérbe szorult: bár nem szűnt meg egészen, alaki és funkcionális változások következtében jórészt átformálódott a belső, valamint a szorosabb és lazább külső helyviszonyok differenciált rendszerévé. A bel- és külviszonyragok rendszere még a kései ősmagyarban sem volt teljes, de a hiányzó elemeket megfelelően pótolták a névutók és a határozószók.

Az általános helyhatározás az ómagyarban is fennmaradt: „Ef hug bezzug oznoc [ne]uefteffel; *feld[e]n menyun el*” (KTSz.), „kic zèzètìtèc a [...] kòzònètèkèt *vafazhèlt*” ‘a vásárban’ (MünchK. 69va); „mykoron el jut vala *bezprimevl* (= eljut vala ‘eljött’ Veszprémből) zent margyt azzonual” (MargL. 199); „on maga el tauozeeek eegh haýtasne *folde* (= hajításnyi földé ‘kőhajításnyi földnyire’) tölök” (WinklK. 155). Teljessé vált a testesebb ragokkal kifejezett helyviszonyok rendszere: – a **belső** helyviszonyok részrendszere: „qui *vleben* (= ölében) tart chudaltus fiot” (KT); „zent fferenc [...] megteruen *erdevbowl* kemenen megfegye frater ýlyeft” (JókK. 17); „Es be hayla janos es be tekente az *coporfoba*” (CornK. 54r); – a **szorosabb külső** helyviszonyoké: „oz *kerezt fan* figeu kepeben” (GyS.); „Es kyuaýa az *kepprewl* febeknek yegytt (= jegyeit)” (JókK. 67); „zent ferenc [...] bal kezét tewue frater ýlyes *feýere*” (JókK. 23); – valamint a **lazább külső** helyviszonyoké: „mýkoron azon frater ewlne (= ülne) az *aztálnal*” (JókK. 66); „egbe giútottto (= egybegyűjtötte) azokat / *Nap kelettöl* es *napnugattöl*” (AporK. 118); „ýfa mend *ozchuz* iarov vogmuc” (HB.).

Különösen a korai ómagyarra jellemző, hogy a raggá váló elemeknek egy része még nem a névszóhoz tapadt toldalékként, hanem a rag névutói előzménye-

ként játszott kulcsszerepet a helyhatározásban; például a *-ra/-re* előzményeként a *reá*, a *-ba/-be* előzményeként pedig a *belé* névutó: *hodu utu rea* (TA.); „ef oggun neki *munhi uruzagbele* utot” (HB.).

A pontosabb, differenciáltabb helyhatározásnak a nyelvelméletes korokban is fontos eszközei voltak a **névutós névszók**. Körükben jelentős maradt az ősmagyarból (vagy még korábbi) örökölt, háromirányú névutócsaládok szerepe: „frat[er] rufen es frater fferencz laknakuala azŷŷya *hegyenek alata* egy helyben” (JókK. 51); „mícorō az fergeket *neluenec alola* ki veŷendic” (GuaryK. 22); „kyt az febes vy3 gyarfan el nyeluen az halottat eltemete az *fewuen ala*” (JókK. 160).

Szintén megmaradt a **határozószók** fontossága. Egy-egy példa a *hol?*, a *honnan?* és a *hová?* kérdésre felelő, névmási tövű határozószók köréből: „*ott* fekegŷ penetenczedert (= penitenciáért)” (JókK. 11); „o Angala megozizot enget [engemet] *innèt* elménèttem” (BécsiK. 39); „*houa ew* vala *yewuendew*” (JókK. 128).

Az **időhatározók** között is kiépült az irányhármasság (*mikor?*, *mióta?*, *meddig?*), de nem olyan kiterjedt rendszerekkel, mint a helyhatározóké: „*kinec ez nopun* tetet tumetivc” (HBK.); „wŷlag, ^{noc} *kezdetutul fugua* 1 rohtonc ez nem levŷ wala” (KT.); „mynden jdevben ezenkeppen al vala mŷnd *ebedyg*” (MargL. 10). Az időhatározónak a helyhatározóval közös kifejezőeszközein (*-n*, *-ban/-ben*, *-tól/-től*, *-ig*, *-ra/-re* stb. rag; *előtt*, *után* stb. névutó) kívül kialakultak sajátjai is, például a *-kor* rag, amelynek névutói előzménye a *koron*: „tŷztasagnak mynemev evryzetŷt akarŷa mybennevnk lelnŷ · meeg alasonk (= ’alvásunk’) *jdeye koron* es · az irlgalmassagnak anyŷa” (DomK. 184); „*Halalomkor* fogagŷ engom” (CzechK. 65). Az időhatározó saját névutójaként jött létre az *óta* (az ómagyarban még a *fogva* társaságában adatolhatóan) és a határozói igenévi eredetű *múlva*: „ky tyzen ket *eztendō wŷta fogwa* weer korŷagot zenwedvala” (JordK. 380); „nem foc *idō mulua* egyiket it haigŷlya à gradichon alá, à mafikot amot” (1552: Heltai, Dial. E2a); maga a *fogva* is idesorolható. Természetesen különféle eredetű és felépítésű határozószók is szerepet kaptak az időhatározásban: „le vag az en kazam [kaszám] mynd *eyy* es *nappal*” (PéldK. 70); „kyt *nŷha* egyre” ’egykor, régen megígért’ (ÓMS.). Azt pedig, hogy cselekvésfogalom is megjelenhessen időbeli viszony kifejezésére, a határozói igenév biztosította: „hug birlagnop *ivtua* mend w ŷzentŷi ef unutteŷ cu3icun 1ov felevl 1ochtotnia 1le3ie wt” (HBK.).

Az **állapothatározók** között is minden korban használatosak voltak tartam-, előzmény- és véghatározók; ómagyar példákkal: „*Koo2fagbon* walaknok egeffege” (GyS.); „hoŷ meg valtananac a *kenocbol*” (NádK. 320); „bolassatok vŷtet · kŷlŷso *setetbe*” (DöbrK. 381). Az idézett példahármason megfigyelhető az állapot-határozói funkció helyhatározói eredete. Az irányhármasság azonban általában ennél sokkal kevésbé volt rendszerszerű az állapothatározók körében, ebből a szempontból messze elmarad a helyhatározókétól, sőt az időhatározókétól is. Az állapothatározó kifejezőeszközei egyébként minden nyelvelméletes korban, így már az ómagyarban is igen változatosak voltak: „ŷcu3 ŷegnec tukere. *tŷftan* maradhaffun” (KT.); „wŷrud hŷoll *wyzeul*” (ÓMS.); „Ef hug be3zug *o3noc* [ne]uef-

teffel” (KTSz.); „ótózteffed ffeel ew ffyat eleazart ew *attya helyeth*” (JordK. 161–162); „Mý wagýonk mýnd *mýnnýayán* zerzethe hagýottak” (SzékK. 329); „frater helyás olý *haboroduan* mene akkapura (= a kapura)” (JókK. 16).

Tágabb értelemben, az állapotváltozás kifejezőjeként állapothatározónak tekinthető a helyhatározóból származó **eredethatározó** (mint előzményhatározó), illetőleg **eredményhatározó** (mint véghatározó) is: „az neegy *nedueffegewkbewl* zerzet *teftekbewl* leznek ez fergek” (PéldK. 68); illetőleg: „es az o veroc valtozecz *zurocca* [= szurokká] · es az o neduessegoc *kenkoue* [kénkövé]” (NádK. 95).

Az oksági viszonyok megjelenítői között az okhatározó az előzményhatározói, míg a célhatározó a véghatározói pólust képviseli.

Ennek megfelelően az **okhatározó** legkézenfekvőbb kifejezőeszközei azok a névszók voltak, amelyeken a *honnan?* kérdésre felelő helyhatározók ragjai szerepeltek: „*ehfegtewl* lok emberek fognak meg halný” (JókK. 62–63); „az Thweb zok kedýgh, *herthelenssegbewl*, *haragbol*, es *Bozwsagbol* ez Nelepeczý ferenczthewl mondatthanak” (1516: KLev. 32.). Míg az ablatívuszi helyhatározóktól az okhatározók felé főként az eredethatározói funkción át vezethetett az út, a *hol?* kérdésre felelő helyhatározók *-ban/-ben* és *-on/-en/-ön* ragja valószínűleg az állapothatározói szerep közvetítésével vált az okhatározó végződésévé: „Az angýaltvl valo *feltekben* kedeg. Az evryzevk [...] megrettenenek” (CornK. 53r); „Iýeg meg az te neneýdnek *halalokon*” (SándK. 28). Annak pedig nyilván az ok és az okozat egymásra következése lehetett a szemléleti alapja, hogy a latívuszi irányú *-ra/-re* is az okhatározás kifejezőjévé válhatott: „ha meg rettenett ew *Zozattýara*” (JókK. 45).

A gondolkodásban eszköz és ok könnyen érintkezhet egymással, tehát egyáltalán nem meglepő, hogy az okhatározó kifejezői között (eszközlő határozói árnyalattal) az eszközhatározóra jellemző *-val/-vel* ragot is megtaláljuk: „en unhum *buol* (= búval) farad” (ÓMS.). Az ugyancsak az eszközhatározás körébe vonható helyettesítő csereviszonyból ered az *-ért* rendkívül jellemzővé váló okhatározói szerepe: „lelkefek kewzybe yftentewl *bewnert* boczattatnak ylyen halalok” (JókK. 150–151).

Szintén nagyon fontos kifejezőeszköze lett az okhatározónak a *miá ~ miatt* névutós névszó: „hug tften ív *uumad/agucmia* bullaffa w bunet” (HB.); „az nagý *faratsagnak mýatta* az ev agya elevt az gekenen leletyk vala az sororoktvl alonnýa” (MargL. 14). Okhatározóként névmási tövű határozószó is adatolható már az első szövegemlékből: „*meret* (= miért) nū eneyc” (HB.). Az (érintkező) előidejűséget kifejező határozói igenév pedig alkalmas volt arra, hogy egy cselekvés vagy történés az utána következőnek az okaként jelenhessen meg: „*imtétuen* almaban (= intetvén álmában) mene galileanac videkibe” (MünchK. 9rb).

Az, hogy a **célhatározó** a latívuszi helyhatározó örököse, legközvetlenebbül a *-ra/-re* használatában mutatkozik meg: „hogý mý vronk íefus críufufnak neue *gyczeretýre* ez maganakualo helyen egy helyett cýnalyonk” (JókK. 40). Ugyancsak jól illik a véghatározói funkcióhoz a szintén latívuszi eredetű főnévi igenév: „mend w fýzentí ef unuttet cuzícun íov felevl *íochtotnia* uezte wt” (HBK.).

Akárcsak az okhatározónak, a célhatározónak is nagyon fontos kifejezőeszköze lett az *-ért* rag: „umag^og^mu^c e3 fcegin ember *lulki ert*” (HBK.). Ugyanez a toldalék található meg a célhatározói szerepű, névmási tövű határozószókon: „*azert* j̄ewuek hogȳ zolnek frater ferencuel” (JókK. 14).

A középmagyarban jelent meg a *végett* névutó: „zabadsaga Vagon ere hog zabadon mehet az *yozag Veget*” (1563: MNy. 1967, 100).

Jellegzetes véghatározóként született a **részeshatározó** is. Legfőbb kifejezőeszköze kezdettől fogva a *-nak/-nek* rag volt: „Num heon *muga nec*. Ge mend w *foianec* halalut evec” (HB.). Ez a végződés a latínuszi helyhatározók **irányhatározó** nevű fajtájának az öröksége; vö.: „es myndeneknek latafaara *mennyeknek* meennek ffeel” (ÉrdyK. 32). – Ugyanezt a ragot használták a birtokost jelölő részeshatározónak (**datívusz possesszívusz**) a szerepében: „Eg n̄emin̄em̄o v̄foza^f*-nac* [uzsorásnak] valanac k̄et adofi” (MünchK. 62vb). (A rag útjának folytatódását l. a birtokos jelzőnél.)

Részeshatározói funkcióban előfordult egy másik latínuszi végződés, a *-hoz/-hez/-höz* is: „Ef keaffatuc *uromchuz* charmul” (HB.).

Az ómagyar kor végén a *számára* névutós névszó is megjelent részeshatározóként: „minden esztendőben *maga számára* két vég szűrt vehessen” (1525/: TESz.). Riválisa, a *részére* névutójú, csak az újmagyartól kezdve jelentkezik: „Ezt annak Öcscse *maga részére* foglalta el” (1808 e.: MTSz.).

Olyan határozófajták is akadnak, amelyeknek a történetében két iránytípus küzdelme figyelhető meg. Ilyen a partitívuszi és a hasonlító határozó.

A **partitívuszi** (részelő) **határozó** azért jött létre, hogy a rész : egész viszonyban az „egész”-et határozóként nevezze meg. Ez a megnevezés kétféle szemlélettel történhetett. Az egyik típusban az „egész”-et közegként, statikusan szemlélve, a *hol?* kérdésre felelő helyhatározótól örökölt *-ban/-ben* raggal ellátva: „ef oggun neki [...] mend *iovben* rezet (= részt)” (HB.). A másik típusban pedig dinamikusabb szemlélettel, az egészből való kiválasztás mozzanatát előtérbe állítva, a *honnán?* kérdésre felelő helyhatározótól örökölt *-ból/-ből* rag segítségével: „touaba az *menesbol* agyanak n[e]kȳ eg gyermek louath” (1507: KLev. 16.). Az ómagyar és középmagyar nyelvhasználatban együtt élt a kétféle megoldás. Az újmagyar kora azonban csak a *-ból/-ből* ragos maradt eleven. Hasonló kettősség figyelhető meg a partitívuszi határozó névutós formájával kapcsolatban is, de máig érvényes: „*Egiebek kwzwt* hat vagion kibe al embernek bizoni alazatossaga” (VirgK. 95–96); „*kykkezewl* elewlfew es eleve z̄ylettett [...] volt frater Bernald” (JókK. 2).

A **hasonlító határozó** esetében a *-nál/-nél* ragos alak egy lokatívuszi helyhatározófajta örököseként statikusabb szemléletről tanúskodik (az összevetettek egyszerű egymás mellé állítása), míg az ablatívusztól örökölt *-tól/-től* ragos dinamikusabbról (az összehasonlítás az egyik összevetettől mint kiindulóponttól a másik felé irányuló folyamat). Az ómagyar nyelvemlékekben a *-nál/-nél* látszik gyakoribbnak, de a *-tól/-től* használata sem jelentéktelen: „mȳre ma *zokaŋnal* j̄ynkab kȳnzatnak” (JókK. 60); „oh f̄ezt̄ez̄et̄es z̄ [és] menden *emb̄ez̄et̄ol* b̄v̄n̄ofb̄”

(BécsiK. 89). A kétféle rag egy-egy nyelvmléken belül vagy kódexek párhuzamos helyein is váltakozhatott egymással. A középmagyartól kezdve erősen eltolódott a használat aránya a *-nál/-nél* javára, de a *-tól/-től* sem tűnt el mindmáig (jóllehet az igényes köznyelvi írásbeliség kerüli).

Az irányhármassággal kapcsolatban eddig nem említett határozófajták ebből a szempontból semlegeseknek is mondhatók. Részletezés helyett csupán felsorolásszerűen mutatjuk be egy-két példájukat, egyben a legfőbb kifejezőeszközeiket is szemléltetve: – **számhatározó:** „Es tehat latek tew3 langott [...] es *ʃokʒor* (= sokszor) neky felelny tegedett” (JókK. 45); – **módhatározó:** „*keferuen*. kynzathul” (ÓMS.); „Iftèn nem tezen *iol* ʒ [és] nem tezen *gonozol* (= gonoszul)” (BécsiK. 279); „*fugwa / huztuʒwa wklelue / kethwe* / ulud (= öljöd)” (ÓMS.); – **fok- és mértékhatározó:** „*sokal* Jobban fok (= fog) allanȳ az mȳ wrunk dolga” (1527 k.: KLev. 68.); „*ȳgen* nagȳ magafoak valanak” (JókK. 42); – **tekintethatározó:** „*la-taʒfra* zeep vagyok” (PéldK. 79); „Az ew aldod lelke gyakarta egbe nemczak *el-meyezerent* De *teftȳzerent* es fel emeltetȳkuala fewldrewl” (JókK. 63); „Az tellyes Chriftus az ualtság *okara* es az *fȳzetefre nezue* (= fizetésre nézve) ezkȳze a kȳz-beiáráfnac” (1561: MNy. 1953, 463); „*Látni* nem láttam” (1862: MTSz.); „*Szépnek* is elég szép” (1863: MTSz.); – **társhatározó:** „anyath ezes *fyaal* (= fiával) / egem-belu ullyetuk” ’együtt öljétek’ (ÓMS.); „varad felee meegyen az zent tefth mynd *zekereʒtewl*” (ÉrdyK. 402); „Téés *vélek eȳȳt*, az en bwzzw allasomnak alatta, léwén, el veezȳ” (SzékK. 29); – **eszközhatározó:** „*uof ʒcegegkel* werethul” (ÓMS.); „Es vettenek en ellenen gonozokat *iokert*” (AporK. 122).

Részben összefüggött az irányhármassággal a **határozós szerkezetek kötöttsége** is, vagyis az, hogy az alaptag (kötelezően vagy fakultatívan) előírta-e alárendeltjének jelenlétét, vagy pedig a határozó ilyenféle kényszer nélkül, szabad bővítésményként csatlakozott-e hozzá.

A helyhatározók közül az ablatívusziak és a latívusziak irányulást kifejező kötött bővítésményei voltak a mozgást vagy mozgatást jelentő igéknek. A lokatívuszi helyhatározók többnyire szabad bővítésményként járultak az alaptaghoz; a valahol létezését vagy huzamosabb tartózkodást jelentő igék azonban kötött helyhatározót is magukhoz vehettek: „*hol vagȳon* en elfew gyermekem” (JókK. 23); „*ffrater bernald lakykuala eȳȳ erdewben*” (JókK. 9).

A többi határozófajta közül mindig kötött volt az eredet- és az eredményhatározó, valamint a hasonlító határozó, továbbá többnyire a részeshatározó és a partitívuszi határozó is. Ritkán jelent meg viszont kötött szerkezetben az időhatározó, még ritkábban a szám- és a módhatározó. A felsorolásban nem említett határozófajták körében vegyes a kép.

Már az ősmagyarban is viszonylag nagy lehetett, a nyelvmlékes korokban pedig bőven gyarapodott az olyan kötött bővítésmények száma, amelyek nem sorolhatók be a határozók jelentéstani (szemantikus) csoportjaiba. Az ilyen **aszemantikus vonzatok** kialakulásához a legjellemzőbb út a helyhatározók elvon-

tabb, képes használatán át vezetett. A Halotti beszéd Könyörgésében például a *világ tömlőce* a cselekvés elvont színhelye: „kít vr e3 nopun e3 homuf *vilag tum-nucebelevl* mente” (HBK.). Az ilyen képes használat könnyen járhat funkcióváltással: a példabeli szövegkörnyezetben a helyhatározó külső állapothatározóvá vált. Az efféle funkcióváltás azonban tovább is léphetett az absztrahálódás útján: a bővítmény – szemantikai tartalmát elveszítve – az alaptag formális vonzatává, aszemantikus határozójává alakulhatott át.

Az aszemantikus vonzatok kifejezőeszközei között mindig a ragos névszóké volt a vezető szerep. Készletükben már az ómagyarban is a helyhatározótól örökölt ragok széles skálája jutott képviselőhöz: „Bizonk vr *iesusban*” (DöbrK. 383); „Es lata oth ég embert · nem öltöztet (= öltöztet) menegzoi *rvhaba*” (DöbrK. 381); „Κοῖνοτολοc a· *golèkežeten*” (MünchK. 22rb); „Mendenestewlfogua zerge magat zent attyaua bezellenj ew lelkenek *yduesegerewl*” (JókK. 37); „Tahat Nabuhodonozor kizal mëghazağuec mëd *afoldzè*” (BécsiK. 12); „Heon tilutoa wt ig fa *gumilcetvl*” (HB.); „hafonlandoc a· valažt vło *gèzmekechèž*” (MünchK. 62va). Olyan határozóragok is szerepeltek aszemantikus vonzatok végződésekként, amelyeknek a helyhatározói funkciója egyébként is háttérbe szorult (*-nak/-nek*), vagy ki sem mutatható (*-val/-vel*): „Engede urdung *intetvynec*” (HB.); „ados volt volna en nekem erdv hegý balas *zaz forintal*” (1493: KLev. 8.).

A ragos névszókön kívül többek között névutós névszó vagy főnévi igenév is betölthette a vonzat szerepét: „az ev *hazvgfagok ellen*. fok zentek tamattak vala fel criftuffal” (CornK. 54v); „ha mykoron kedeg (= pedig) kezerehtetýk vala az p’orissatvl (= priorissától) *el viselny* az ruhat atyanak anyanak týztessegeert” (MargL. 2).

Az, hogy egy szemantikus vagy aszemantikus határozó kötött bővítményként járult egy bizonyos alaptaghoz, nem feltétlenül jelentette a vonzat alakjának kizárólagos vagy teljesen változatlan használatát. Akárcsak a későbbi korokban, az ómagyarban is gyakori jelenség volt, hogy egy-egy szerkezeti alaptag mellett hol ilyen, hol olyan formájú, ugyanakkor egymás szinonimáinak tekinthető vonzatok szerepeltek. Ha a szinonim vonzatok feltehetőleg egymással párhuzamosan keletkeztek (más-más gondolkodási szemlélet eredményeként), vagy ha fogódzó hiányában nem tudunk nyilatkozni az elsődlegesség kérdésében, akkor csupán **vonzatváltakozásról** beszélhetünk. Ha azonban a szinkrón variánsok adatolhatósági vagy gyakorisági érvek segítségével kronológiai rendbe állíthatók, akkor szóba jöhet a diakrón **vonzatváltás** lehetősége.

Az ómagyarban mind a szemantikus, mind az aszemantikus határozók körében megfigyelhető a szinonim vonzatok váltakozása. – A *gyónik* ige részeshatározója például a *-nak/-nek* ragon kívül viszonylag sűrűn fordult elő *-hoz/-hez/-höz* végződéssel (vagy az annak megfelelő névmásalakokkal) is: „až rezketew *papnak gyouonuan*” (JókK. 156) : „ez orzagnac o · keralne azzonña *te hoziad goníc*” (DebrK. 300). A középmagyartól kezdődően (szinte) kizárólagossá vált a *-nak/-nek*. – A *gyönyörködik* elvontabb vonzata pedig *-ba(n)/-be(n)* vagy *-n, -on/-en/-ön*

toldalékkal volt használatos: „ezonkeppē az iften zeretȳ lelȳ | *gẽnerkȳdic* | [...] az ifteni zent *zeretedbe*” (GuaryK. 9) : „es chodalatos keppen *gyenyerkevdnek vala* ez gyermeknek *ezeſſegee*n es ev *feleletȳn*” (PéldK. 57–58). A kettősség a középmagyarban is fennmaradt, de a *-ban/-ben* növekvő fölényével, utána pedig ennek a ragnak a teljes győzelméről beszélhetünk.

A szemléleti különbségből eredő vonzatváltakozások közül tárgyaltuk már a hasonlító és a partitívuszi határozó példáját. Az igei szerkezetek közül a *bővelkedik* melletti ómagyar kori váltakozást említjük meg: „myndenkoron *beuelkevdyk vala* epehtev *bezedevkkel* es jo *peldakkal*” (DomK. 43) : „yo *mywelkȳdetȳkben bewȳlkȳdyk*” (ÉrdyK. 641). A középmagyarban a *-val/-vel* volt az egyeduralkodó, az újmagyarban viszont ismét erőre kapott a *bővelkedik vmiben* szerkezet, sőt dominánssá vált.

Vannak olyan esetek is, amelyekben egy változat (elterjedtsége, általános használata miatt) talán történetileg is elsődleges lehet társához vagy társaihoz képest. Lehetséges, hogy ilyen például az *örül* ige *vmin* vonzata: „*ezon* en nekem igen keel *orȳnȳm*” (SándK. 30). Ez az ómagyarban főleg a *-ról/-ről*, kisebb mértékben a *-ban/-ben* és a *-nak/-nek* ragos formákkal, sőt tárggyal is váltakozott. A középmagyarban még mindig jellemző volt a *vmin* alkalmazása, előfordult a *vmiben* is, a tárgy szintén (a korábbinál sűrűbben). Ekkor tört előre a később teljes uralomra jutó *vminek*: „akik ... ennek a *victoriának örülnek*” (1704: SzT. 10: 256).

A vonzatváltásban fontos szerepet játszott az analógia, egy-egy (sőt akár több) rokon vagy ellentétes jelentésű alaptag vonzatának a hatása.

Például a *törődik* ige leggyakoribb vonzatának a 16–17. században még a *vmin* látszik: „sem a nagy dolgokban nem örvendez, sem akármi *apprólȳkon* nem *törȳdik*” (1604: NySz. 3: 758). A 18. században azonban a szinonim *gondol vmivel* hatására a *törődik* mellett is felbukkant, majd dominánssá, később pedig kizárólagossá vált a *-val/-vel* ragos vonzat: „Az akaratosság ha mikor pörlekedik, nem *törȳdik* sokat a *jövendȳvel*” (1750: NySz. 3: 758). – A *gondol vmivel* egyébként már az ómagyarból kimutatható: „annak okaert en *ezzel* semmȳt nem *gondolȳk*” (MargL. 28); a középmagyarban is eleven maradt.

A *megszűnik* igének eredetileg a jelentéséhez illően, a távolodást kifejezve *-tól/-től* ragos volt a vonzata: „ne *zonȳel* meg az *ȳmadsagtȳl*” (NádK. 429). Az ellentétes jelentésű *kezd*-féle igék hatására (vö.: „Ezen idevben *keзде* zent margit *tanolȳnȳ* a b cet aue mariat”: MargL. 1) azonban a régi forma helyén megjelent a főnévi igenév: „megsem *zonȳolmeg* egebeket *megȳalnȳd*” (NádK. 649). Ez az ómagyarban (a példából láthatóan akár ugyanabban a nyelvemlékben is) még csak váltakozott az eredeti vonzattal, később viszont teljesen kiszorította.

A vonzatváltás speciális esetének tekinthető a **vonzatvesztés**. Ennek a jelenségnek a lényege az, mint a tapadásos alany vagy a tapadással magyarázható fakultatív tárgyhasználat létrejöttének. Bizonyos igék a velük gyakran előforduló, hozzájuk szorosan kötődő vonzatuknak, egy határozóragos névszónak a jelentéstartalmát magukba szívták, tehát maga a határozó a szintagma jelentésének sérelme nélkül

elmaradhatott alaptagja mellől. Így vette fel például a *kimúlik* ige a szoros, igen sűrűn használt egységet alkotó *kimúlik e világból* szintagma jelentését: „Mýkoron ez zent zvz · ez gýarlo *vilagbol* ky mult volna” (MargL. 102) : „ez frater ký muleek zent margýt azzonnak halala elevt” (MargL. 113). A vonzatvesztés persze nem feltétlenül volt állandó, teljes (a példában sem egészen az); többnyire inkább az történhetett, hogy a vonzat nélküli forma dominánssá vált a vonzatoshoz képest.

D) A jelzős szerkezetek mindegyik típusának főnév az alaptagja.

A **minőségjelzős szerkezet**ben használt bővítmények közül az alaptag jelentéséhez tulajdonságfogalmat csatoló **minősítő jelző** a magyar nyelv teljes története során megőrizte azt az alapnyelvből örökölt sajátosságát, hogy az alaptag előtt helyezkedett el, jelöletlenül, annak számához és grammatikai esetéhez nem igazodva. Legfőbb kifejezőeszköze mindvégig a melléknév volt, de jellegzetes volt és maradt ebben a funkcióban a különféle melléknévi névmások és melléknévi igenevek használata is. Ómagyar példákkal: „ef veteve wt ez *muncaf* vilagbele” (HB.); „nem volt lattatot *olyan* fokaffág” (JókK. 139); „feheruuaru rea *meneh* hodu utu rea” (TA.). Az ige-igenévi szerkezetnek pedig kialakulásától fogva éppen a minősítő jelző volt a jellemző funkciója: „*Rauaz atkozta* seel” (1300 k.: Gl.).

A rokon nyelvi párhuzamokból és az ómagyar kori adatbőségből arra lehet következtetni, hogy a *való* melléknévi igenév határozói bővítményével egységben már az ősmagyarban is sűrűn szerepelt minőségjelzőként; vö. a korai ómagyarból: „Ef mend *paradifumben uolov* gumilcictul munda neki elnie” (HB.). Bár ma is használunk ilyenféle, *desszerthez való villa* típusú szerkezeteket, előfordulásuk az új- és újabb magyar periódusban már jóval ritkább a korábbinál. Egyrészt összetett szavak léptek a helyükbe (a példában: *desszertvilla*), másrészt *-i* képzős melléknevek szorították háttérbe az igeneves szerkesztést (vö. a HB. példájához: *paradicsomi gyümölcsök*). – A nyelvújítás idején különösen erős törekvés figyelhető meg a *való* kiküszöbölésére. Az *-i* képzővel már nemcsak a főneveket, hanem a határozószókat is gyakran ellátták, s ezek melléknévvé átalakulva alkalmasak lettek a minőségjelzői funkcióra: „mint kukucsálhat [!] ki tornyuk az erdős hegyek közül a nem épen *közeli* ország-utra” (1836/: MTSz.); „míg [a kutya] az *azonnali* előjövetelt tökéletesen meg nem tanulta” (1829: MTSz.). Szintén főleg a nyelvújításhoz kötődik a minőségjelzői szerepre született névutómelléknevek rohamos terjedése: „arra vannak a’ halhatatlanok föld *alatti* palotái!” (1817: MTSz.). A reformkorban és az azt követő évtizedben határozóragos névszókából is alkottak *-i* képzős mellékneveket minőségjelzői szerepre (*teremtőjéhez kötelesség, bosszorkányokkal kaland* stb.). Szintén a 19. század derekán jelent meg a ma is eleven *nagybani*; alapszava átmenet a ragos névszó és a határozószó között.

Minősítő jelzőként mindig szerepelhetett főnév is, főleg a nemet, életkort, családi vagy társadalmi helyzetet jelölő köznevek köréből: „Ef uumagguc fzen *achfcin* mariat” (HB.). A nyelvelméletes korokban a főnévi jelzős szintagmák va-

lamivel ritkábbak lehettek, mint az ősmagyarban, mivel a főnév és jelzett szava gyakran egyesülhetett összetett szóvá. Ez a felsorolt jelentéstípusokban is viszonylag könnyen megtörténhetett, de leginkább talán a fajta- és anyagnevek voltak hajlamosak arra, hogy jelzett szavukkal összeforranak, vagy összetétel-szerű szintagmát alkossanak: *kurtuel fa* (TA.); „*uoſſcegegkel werethul*” (ÓMS).

A minőségjelző másik fajtáját, a rámutató, egyedítő szerepet betöltő **kijelölő jelzőt** az ősmagyarban bizonyára elsősorban főnévi mutató névmás, tulajdonnév vagy sorszámnév fejezhette ki; vö. az ómagyarból: „*kí nopun emdul oſ gimlſtwl*” (HB.), „*Wimagguc uromc iſten kegilmet eſ lelic ert*” (HB.); „*Ef umagguc ſzent peter urot*” (HB.); „*ez : igheket : meg irta : zent lucach : koſnuenec heted rezeben*” ’hetedik részében’ (DebrK. 458). A mutató névmásnak éppen ez a funkciója játszott kulcsszerepet a határozott névelő kialakulásában (l. a szófajttörténetben).

Az *az*, *ez* névmás az ómagyarban még általában nem igazodott a jelzett szó grammatikai számához és esetéhez. A korszak végén azonban már elő-előfordult, hogy felvette a szerkezeti alaptag toldalékát: „*Ezt [az] teſtamētomot en Eletembe egeſſegembe Jrtam*” (1507: KLev. 16.). A 16. század második felében ez vált általános, mindmáig érvényes megoldássá.

A nyelvelméletes korokban fontos szerep jutott a kijelölő jelző kifejezésében az *-ik* **kiemelőjel**nek is; egyrészt névmások és középfokú melléznevek elemeként, másrészt pedig a korábban jeltelen sorszámnéven is állandósulva: „*zent fferencz mene aſ egy haſnak [’templomnak’] egjſk zewgebe [szögébe] Es frater maſſeus maſyſk zewgebe*” (JókK. 133); „*harmath kel az orehbyk (= öregebbik) haranghal chendetheny*” (AporK. 189); „*Harmadik* Lekce / az Alazatossagrol adatek” (DebrK. 69).

A minőségjelző minden korszakban általában **szabad bővítményként** járult az alaptaghoz. **Kötöttnek** mondható **minősítő jelző** bizonyos általános jelentésű főnevekhez (*hely*, *dolog* stb.) csatlakozhatott: „*ydeghen helyen nyawalg*” (1490: Gl. *nyavalyog* a.); kötött, ugyanis nincs **helyen nyavalyog*. **Kötött kijelölő jelző** pedig részegységek megnevezéseihez, sorozatok, időegységek neveihez csatlakozhatott: „*köuetközic eköñöueckenec harmadic: reze (= következik e könyvecskének harmadik része)*” (TelK. 19); „*a maſ napyk*, Semmſth the .kx. [kegyelmed] nekem Sem ſrth Sem ſzenth” (1527: KLev. 68.).

A mennyiségjelző – alapnyelvi örökségként és a minősítő jelzőhöz hasonlóan – mindig esetben igazodás nélkül állt alaptagja előtt. Legfőbb kifejezőeszközei a határozott és határozatlan számnevek, számnévi névmások, valamint jelzős mértéknevek voltak: „*hogſ en tennek harom ayandokott*” (JókK. 46), „*tu[b] ſulgađ (= több szolgál) ef ne legen*” (KTSz.); „*Menſi muloſtben terumteve eleve mſv ſemucut adamut*” (HB.); „*ki vala hatuā lab földne Ihſlmtl (= hatvan láb földnyi(re) Jeruſálemtől)*” (MünchK. 84ra).

Azt az alapnyelvből örökölt szabályt, hogy a mennyiségjelzővel bővített főnév egyes számban áll, az ómagyarban megzavarta a latin nyelv hatása: a jelzett szó

– **értelmi egyeztetéssel** – többes számba is kerülhetett. Az egyeztetés ingadozása főleg a fordításirodalomra jellemző, és különösen feltűnő a kódexek párhuzamos helyein: „kí vtan íarvala *harom ezor zolga*” (NádK. 576), de: „kinek naponked *harum ezor uitezok* alnakuala uduart” (TihK. 19). A világi szövegmélekekben általában az ősi, egyes számú alak fordult elő, a latinus többes szám azonban néhol ezekbe is behatolt. – A számhasználati ingadozás a középmagyarban is megmaradt. A nem szűnő (noha kétségtelenül gyengülő) latin hatás továbbra is kedvezett a többes számnak. Az egyeztetési bizonytalanságról a korabeli nyelv-tanok ellentmondásai is tanúskodnak. A nem határozott számnév után már az ómagyarban is nagyobb arányban jelent meg többes szám, mint a határozottat követően, s a középmagyar kor végére a nem határozottak mellett a többes szám gyakorisága kissé felülmúlta az egyesét. Az újmagyar kor első felében nem ritkult a többes szám alkalmazása; az írásbeliségnek a latintól is befolyásolt hagyománya mellett az újabb idegen, német hatás is támogatta. Valószínű, hogy csak a 20. századi köznyelvi és szépirodalmi nyelvhasználat tért vissza az ómagyar előtti megoldáshoz az egyes szám szinte kizárólagos használatával. Egy-két említést érdemlő kivétel azonban ekkor is akadt: például a ’minden’ jelentésű *összes* után még ma is ingadozás figyelhető meg, és csupán az 1960-as évek táján került fölénybe az egyes szám.

A mennyiségjelző minden korszakban általában **szabad bővítmény**ként került az alaptag elé. **Kötött mennyiségjelzőt** jellemzően a mértéknév kívánt: „ados volt volna en nekem erdv hegý balas *zaz [száz] forintal*” (1493: KLev. 8.).

A birtokos jelzős szerkezetnek már az alapnyelvben két típusa élt.

A **főneves** típus olyan minősítő jelzős szintagmákból keletkezett, amelyekben a gondolkodás a ’valamihez tartozás’ jelentésjegyet is felismerte, majd előtérbe helyezte. Ez a folyamat a *fa ág*-féle (később összetett szóvá egyesülő) főnévi jelzőjű szerkezetekben játszódhatott le. A jelző eredetileg ragtalan volt, és az alaptag (birtokszó) sem utalt a birtokos grammatikai személyére.

A másik típus a **személyes névmásos** forma. A birtokost képviselő, eredetileg az alaptag után álló személyes névmások valószínűleg már az alapnyelvben birtokos személyjellé válva a birtokszóhoz tapadtak, vagyis **ház te > házad*-féle változás történt. A személyjeles forma azonban nem tette lehetővé, hogy a birtokos kiléte hangsúlyt kaphasson. E hiány megszüntetésére az ősmagyarban újból megjelentek a birtokos jelzői szerepű személyes névmások, csakhogy most már a személyjeles alakok előtt: *én házam, te házad, ő háza* stb. A 3. személyben azonban a névmás nem minden szövegkörnyezetben azonosította pontosan a birtokost, és ilyenkor főneves szerkesztésre volt szükség: *ember háza, fiú háza* stb. Így hatoltak be a személyjeles alakok a főneves típusba, s váltak ott is általánossá.

Az ősmagyarban a birtokos jelzős szintagmák főneves típusának jelöletlen formája (*fa ág*) fokozatosan eltűnt a nyelvhasználatból: részint összetett szóvá alakult át (*faág*), részint az alaptagon (egyeztető szerepű morfémmal, birtokos

személyjellel) jelölt szerkezetű (*fa ága*). A *te házad*-féle analitikus formák viszont nem szorították háttérbe a *házad*-féle szintetikusakat, csupán nyomósították a birtokos kifejezését.

Az ősmagyar kor kései szakaszában jöhetett létre a birtokviszony **kétszeres jelölése**, azaz a *fának ága* típusú szerkesztésmód. Kialakulását az magyarázhatja, hogy a birtokos jelző és a birtokszó szórendi kapcsolata időnként meglazulhatott, más jelzők ékelődhettek közéjük, akár szintagma formájában is, például így: „*fa nagyon erős szél törte ága*”. Ilyenkor a jelzőhöz fűzött toldalék világosabbá tehetette a szerkezettagok közötti összefüggést. A **birtokos jelző** *-nak/-nek* ragja (*fának*) a részeshatározóénak a funkcióbővülésével keletkezett.

A birtokos szerkezetek alakrendszerét **számjelölés** egészítette ki. – Az **-i birtoktöbbsesítő jel** beépülése a birtokos személyjelezés paradigmájába lassú, az ős- és az ómagyar kor határán is áthúzódó folyamat lehetett. – A **birtokos többes számát** a személyes névmásos szerkesztésmód 3. személyében már az ősmagyarban is a birtokszó alakja fejezhette ki: (*ő*) *házuk*. A főneves szerkesztésmódban viszont a bővítmény kapott többesjelet, az alaptag egyeztetése pedig valószínűleg ingadozott: *emberek háza* ~ *emberek házuk*.

Az ómagyarban és a későbbi korok nyelvhasználatában tovább élt együtt a birtokos jelzős szerkezetek **főneves típusának** egyszeresen (az alaptagon) és kétszeresen (mindkét tagon) jelölt formája: „Heon tilutoa wt igr *fa gumilcetyl*” (HB.), illetőleg *viragnak uraga* (ÓMS.). A korai ómagyarban még változatos, az egyes szövegelemlekre jellemző a kétféle megoldás megoszlása, a kései ómagyar szövegekben viszont már a ragos birtokos jelzők száma a többszöröse a ragtalanokénak. A kétszeres jelölés terjedését az a törekvés is segítette, hogy a fordításokban minél pontosabban tükröződjének a latin birtokos szerkezetek. A középmagyar kortól kezdve napjainkig hullámváz figyelhető meg az egyszeresen és a kétszeresen jelölt szintagmák előfordulási arányában. A reformkorban és a 20. század végén például más időszakokhoz képest jellemzőbb volt a *-nak/-nek* mellőzése.

A kétszeres jelölés a **birtokos jelző hátravetését** is lehetővé tette: „kȳ azkoron vala *výkarusa* az *zerzetnek* [szerzetnek]” (JókK. 23). Ez a szórend kétségtelenül latin hatásra, valószínűleg a kései ómagyarban vált szokásossá; igaz, a hagyományos sorrend gyakoriságát akkor sem tudta megközelíteni, viszont mindmáig fennmaradt.

A többes számú birtokos jelző mellett az **alaptag egyeztetése** az ómagyarban is ingadozott. Ez a kódexekbeli fordítások párhuzamos helyein a legfeltűnőbb: „Ees meg zabadeȳta wketh gȳwleeknek (= megszabadítá őket gyűlölőknek) *kezebewl*” (KulcsK. 260), de: „Es vduozeitette (= üdvözítette) azokat őket *gúloloknek kezekből* (= kezükből)” (AporK. 114). Az ingadozás a középmagyarban szintén erős maradt; a korabeli nyelvtanírók általában azt vallották, hogy szükség van a birtokos többességének érzékeltetésére a birtokszón is. Az *emberek házuk*-féle egyeztetés csak a reformkor vége felé szorult háttérbe, majd a szépirodalmi és a köznyelvben kizárólagossá vált az *emberek háza*-féle megoldás.

A birtokos jelzős szerkezetekben a **személyes névmás** használata az ómagyarban gyakoribb volt, mint korábban és később: „O **en** efes *urodū* (= ézes urodum 'édes uracskám')” (ÓMS.); „ef **te** *mihudnec* gumulche (= és te méhednek gyümölcsé)” (KTSz.); „hug iften **iv** *uomadſagucmia* bullaffa **w** *bunet* (= hogy Isten ő imádságuk miá 'miatt' bocsássa ő bűnét)” (HB.). A névmás sűrű szerepeltetéséhez mintaként hozzájárult az, hogy a latin a személyre vonatkoztatott birtokviszonyt birtokos névmásos szerkezettel fejezi ki.

A birtokviszony **kétszeres jelölése** a főneves szerkesztésmód hatására jelent meg és terjedt el a személyes névmásosban. Eszköze itt a *neki*-féle névmásalakok birtokos jelzői használata volt: „qui legen **neký** *atua*” (KT.). A kétszeres jelöléssel itt is lehetővé vált a birtokos jelző hátravetése: „es vȳgaztalȳauala *febȳt ewnekyk*” (JókK. 102). A személyes névmásos típusban azonban a kétszeres jelölés, valamint a jelző hátravetése az ómagyar után már nemigen volt jellemző, leszámítva reformkori feltámasztásukat.

A birtokos jelzők többsége **szabad bővítményként** járult birtokszavához. Bizonyos jelentéstípusokhoz tartozó alaptagok azonban a birtokos jelzőt **kötött bővítményként** vették maguk mellé. Ilyenek voltak például a rokonságelnevezések és a társadalmi kapcsolatra utaló szavak, valamint egy egység vagy folyamat részeinek a megnevezései: „kic valanac *fimonnac tazfi*” (MünchK. 59rb); „wȳlag, ^{noc} *kezdetutul* fugua ȳ rohtonc ez nem levť wala” (KT.). A bővítmény kötöttsége abból is eredhetett, hogy az alaptag vonzatos igéből vagy melléknévből származott: „Engede *urdung intetvneć*” (HB.) (← *ördög int vkit*); „es *istenneć* *hasonlatossagara* zerzettem vala” (NádK. 316) (← *Istenhez hasonlatos*).

Az **értelmezőt** elsősorban az különböztette meg a jelzőfajták többségétől, hogy az **alptag után** elhelyezkedve fűzött valamilyen kiegészítést annak a jelentéséhez.

Az ősmagyar kor nyelvi rendszere az alapnyelvből örökölte azokat az értelmezőket, amelyeknek a funkciója **a minősítő és a mennyiségjelzőkének felelt meg**. Vö. az ómagyarból: „en fyon *eżes* mezuul (= én fiam, ézes mézüil 'mézként édes')” (ÓMS.); „Hog nȳncȳ fegedelm mar *tewb* (= segedelem már több) eżekbe” (SzabV.). A megfelelő jelzőkétől eltérően azonban ezeknek az értelmezőknek a formája igazodott az alptag ragozásához: „atam (= adtam) eż levelet en kezemel *ȳrtat*” (1504: KLev. 12.); „Nakara valo gȳewngȳeth *ewthwenkethewth*” (1516: KLev. 33.).

Latin hatásra vall, hogy (különösen egyes kódexekben) a fejezetcímek számnévi **kijelölő jelzői** elég gyakran kerültek értelmezői pozícióba: „Evangeliom Zent Mate Capitulum (= kapitulum 'fejezet') *kilenced*” (DöbrK. 378).

A **birtokos jelzőnek megfeleltethető értelmező** nem alapnyelvi örökség: feltehetőleg a kései ősmagyarban, esetleg csak a korai ómagyarban fejlődött ki. Kifejezőeszköze az alptag grammatikai esetéhez igazodó, **-é** birtokjeles névszó vagy névmás, illetőleg a birtokos névmás lett: „az en leȳanȳomat magdálnat. [...] az: apacȳȳak kezȳbe agȳak. [...] az zȳget**be** zenth margȳt *azzonȳeba*” (1524: KLev. 50.); „nem ielentetem gonozsagat. Sem *enȳmet* sem *maset*” (VirgK. 11).

Az alapnyelvből örökölt **azonosító értelmező** az azonosító állítmányra vezethető vissza. Funkcióját tekintve közel áll a magyarázó mellérendeléshez, a jelzők közül pedig (kiemelő, rámutató szerepe miatt) a kijelölőhöz. Mindezzel összefüggésben jellegzetes kifejezőeszköze volt például a tulajdonnév és a visszautaló szerepű mutató névmás: „mív tēmucut *adamut* (= mi ösünket, Ádámot)” (HB.); „Monda Nicodem₉ [Nicodemus] onekic *aʒ* a ki eyël iotuala o hozia” (MünchK. 93ra).

Az értelmezős szerkezetek alaptagja többnyire természetesen főnév volt. Gyakran fűztek azonban értelmezőt főnévi (értékű) névmásokhoz is, hiszen azok valódi jelzőt nem kaphattak, így jelzőszerű kiegészítést értelmező formájában lehetett hozzájuk kapcsolni: „meltolyal (= méltóljal ’méltóztassál’) meg halgatnod *engomet* *meltatlant* ees nagy bÿnøsth en konyörgesomben” (CzechK. 74); „Monda az *massiknak* Cionia newo *ziznek* (= szűznek)” (SándK. 22).

Az értelmező majdnem mindig **szabad bővítmény**ként csatlakozott az alaptaghoz. Kivételképpen **kötött bővítmény**nek tekinthető a latinosan hátravetett számnév a kijelölő jelzőinek megfelelő funkcióban.

Az értelmezős szerkezetekben a nyelvemlékes korok adatainak tanúsága szerint a **névutó** használata (máig érvényesen) ingadozott: hol mindkét szintagmatag után szerepelt: „az zolgakath *fÿamellol iosafat mellol* mind kÿ ueue” (KazK. 128); hol csak az értelmezőt követően: „hog ew az ew *Jpawal* [ipával ’apósával’] *Boznÿak Jllÿessel egÿethembe*, akartha volna zekel Mÿklosth megh ethethnÿ (= megétetni ’megmérgezni’)” (1516: KLev. 32.).

Ha a birtokos jelzői szerepű alaptagnak **-nak/-nek** ragja volt, az az értelmezőn is megjelent: „menyevnk el az my *azzonÿonknak zÿz* [Szűz] *marianak* zygeteben” (MargL. 169). Olykor az ilyen szintagmákban éppen az alaptagról maradt el a rag: „Az yo lelky yfimeret mondatyk [...] *Cristuf iften fÿyanak* aranyas hayloka (= hajléka)” (ÉrdyK. 25). Ez a – gazdaságosságra törekvő vagy figyelmetlenségből adódó – szerkesztésmód megnehezítette a szintagmatagok viszonyának átlátását, így félreértést okozhatott. Ennek ellenére később sem kopott ki a nyelvhasználatból, sőt például a reformkorban kedvelt volt, és ma is gyakori.

3.4.1.2. A MELLÉRENDELŐ SZERKEZETEK

A mellérendelő szintagmákat a tagjaik közötti **logikai viszony** szerint osztályozzuk: **kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető** és **magyarázó** viszonyú szerkezeteket különböztetünk meg. A típusok rendszerének alapja az **egyszerű kapcsolatos** viszony: a kapcsolatos mellérendelés egyéb fajtái, valamint a felsorolt más viszonytípusok egyaránt erre vezethetők vissza. Az egyes típusokat, altípusokat csak akkortól tekinthetjük önállóknak, amikor a szerkezetben megjelent és állandósult a viszony jelölésére a rá jellemző, saját kötőszó, s ez világosan, alakilag is elkülönítette az egyszerű kapcsolattól.

Egyszerű kapcsolatos mellérendelő szerkezetek már az alapnyelvben is voltak. Igen valószínű, hogy azonos állítmányú mellérendelt tagmondatok összevonódásával jöttek létre: *Fiú él, lány él* → *Fiú, lány él*. A szintagmatagok kötőszó nélkül álltak egymás mellett.

A mellérendelésnek ez a kötőszó nélküli formája az ősmagyarra is jellemző lehetett. A mellérendelő kötőszók minden bizonyos tagmondatkapcsoló funkcióban jelentek meg, szintagmán belüli alkalmazásuk másodlagos. A korszak elején még aligha fordultak elő, a második felében viszont már biztosan használatos volt néhány: *és* 'és; is', *de*, *(a)vagy*. Lehetőség nyílt tehát a kapcsolatos, az ellentétes és a választó viszony kötőszós jelölésére, de nem tudjuk, hogy a nyelvelmléktelen időszak végéig mennyire vált szokásossá a felsorolt kötőszók szintagmatagkapcsoló szerepe.

Az egyszerű kapcsolatos mellérendelés kötőszó nélküli formája a nyelvelmlékes korokban is eleven maradt: „buol *ozuk epedek* (= búval azok, epedek)” (ÓMS.). A szintagmatagokat azonban ekkor már jellemzőbben kötőszó kapcsolta össze, elsősorban az *és*: „ýfa *pur ef chomuv uogmuc*” (HB.).

Az ómagyarban a mellérendelő szerkezetek többi típusa is megjelent, illetőleg adatolhatóvá vált. A viszonytípusok többsége azonban – mindmáig érvényes tendenciaként – szintagmába sűrítve ritkábban jelentkezett, mint tagmondatkapcsolatban. Ebből a szempontból kivétel a kapcsolatos mellérendelés **összefoglaló-megosztó** fajtája, valamint a **választó** viszony: „*mýnd arczaýa mýnd kezze olyan*” (SándK. 25); „hog etel vtan [hogy étel után] nem oluashatnal *jmdasagot vagý* egyeb *jasokat*” (HorvK. 255).

A ritka vagy éppen szórványos előfordulású viszonytípusoknak itt részletezés nélkül, példaként idézzük egy-egy ómagyar kori képviselőjét, külön kiemelve a jellegzetes kötőszavukat: – **hozzátoldó kapcsolatos**: „Ef hug be3zug oznoc [ne] uefteffel; *feld[e]n menyún ef* (= És hogy bezzeg annak neveztezzél; földön, meny nyen is)” (KTSz.); – **ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos**: „meg kereztelkevdevt azzonyonk maria. *nem chak criřtufnak kereztfegeben. hanem* meeg az *kereztelev zent Janofeban es* (= is)” (CornK. 10r); – **fokozó kapcsolatos**: „*galambý fewg* (= sög 'sőt') *Angýalý* artattlanfagaert” (JókK. 64); – **ellentétes**: „Kezdetik [...] ég kýsded predikacio: *kýsded de* igen *zeep* (= igen szép)” (KazK. 59); – **következtető**: „ki *eręfbeknek* (= erősebbeknek) es *azert bodogbagnak* (= boldogabbaknak) nem adatik” (BirkK. 1b); – **okadó magyarázó**: „kit adot wala *czodaaswl* [csodásul] *mert* csak o *ayádekabol*” (ÉrsK. 453). A **kifejtő magyarázó** viszonyú szerkezet mindig gyakoribb volt az okadónál. Különösen a kódexirodalomra volt jellemző, hogy a fordítók-másolók részint a latin mintát követve, részint a szöveget ismeretterjesztő céllal ki is egészítve magyarázó szinonimákat szerepeltettek. A kifejtő magyarázó szerkezet közel áll az azonosító értelmezőshöz: „*Azokba az az oly dolgogban* [...] esmerlek” (MargL. 32).

Az egyes mellérendelő viszonyok jelölésére általában több kötőszó is szokássá vált, bár többnyire különböző gyakorisággal, vagyis voltak és vannak kö-

zöttük kitüntetett szerepűek. Akadnak viszont olyan esetek is, amelyekben a nyelvelmlékes kor különböző szakaszaiban a nyelvhasználat hol az egyik, hol a másik kötőszót részesítette előnyben. Ilyen például a **kizáró ellentétes** viszony kifejezésében a *nem – de* és a *nem – hanem* kötőszói szerkezeteknek az ómagyartól máig hullámzó küzdelme, amely nemegyszer egy-egy nyelvelmléken belül is megfigyelhető: „*nem yrgalmassaagwal · de gywlewseegwel* (= gyűlölséggel) wol-tam meelto” (FestK. 388), de: „*nem nyvgolmat een neekem | hanem mwkat* [mukát 'kínt'] | hozwaan” (uo. 390). Ugyanez elmondható az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszony *nemcsak – de ... is* és *nemcsak – hanem ... is* kötőszóegyütteseinek harcáról is.

A kötőszóhasználat mellett a mellérendelő szerkezetek történetéből említést érdemel a **toldalékmegtakarítás** jelensége is. A középmagyarban ugyanis a szintagmatagoknak nemcsak a közös névutójával fordult elő, hogy csupán az utolsó tagot követően szerepeltették (például: *búza és zab felől*, ahogy ma is), hanem közös toldalékukkal is: „fejedelem is megelégedhetett volna olyan *ozsonna vagy vacsorával*” (1710 k.: SzT. 13: 860), azaz *uzsonnával vagy vacsorával*. A 19. század első felének írásbelisége még inkább kedvelte ezt a megoldást: *ház- 's templomait, oroszlan- 's medvék* (1822: RefNy. 364). A beszélt nyelv viszont nyilván a reformkorban sem fogadta be jelentős mértékben az effajta egyszerűsítést, később pedig a szépirodalomban is csak itt-ott bukkant fel.

*

Időrendi áttekintés

A táblázatban azokat a jelenségeket tüntetjük fel az alfejezetük sorrendjében, amelyeknek a kialakulása a fejezet szövegében korszakhoz kötve szerepel.

A „←” arra utal, hogy a táblázatbeli periódus inkább az adathoz tartozás ideje; a tényleges kialakulás (valószínűleg) korábbi korszakhoz köthető. A zárójelbe tett nyilak pedig irányuktól függően arra mutatnak, hogy a kialakulás részben korábbi korszak(ok)ra nyúlik vissza [= (←)], illetőleg egy későbbi korszakba nyúlik át [= (→)].

16. táblázat: Szintagmatörténeti jelenségek időrendben

Alapnyelvi örökség	– állítmány: igei, névszói; névszói-igei (→) melléknév, névmás, melléknévi igenév, főnév – -<i>o</i> névszórag az állítmányon; létige mint segédige (→) – alany: főnév, névmás -<i>o</i> névszórag – az alany és az állítmány egyeztetésének főbb szabályai (→) – tárgy: főnév, névmás iránytárgy, eredménytárgy – határozó: általános helyragok – a minősítő és a mennyiségjelző alaptulajdonságai a mennyiségjelző utáni egyes szám – a birtokos jelzős szerkezet két típusa – a minősítő és a mennyiségjelzőnek megfelelő értelmezők azonosító értelmező – egyszerű kapcsolatos mellérendelő szerkezet kötőszó nélkül
Ősmagyar	– az állítmány segédigéje: <i>lesz</i> 'vállik vmivé' – határozatlan alany: határozatlan névmás; általános alany: <i>ember</i> – több egyes számú alany mellett: az állítmány számbeli egyeztetésének ingadozása – (←) -<i>t</i> tárgyrag – a határozottságbeli egyeztetés főbb szabályai (→) – határozó: differenciált helyragok (→), (←) névutócsaládok – ← <i>való</i> igenév minőségjelzőként – a birtokviszony kétszeres jelölése a birtoktöbbsesítő beépülése a személyjelezési paradigmába (→) – a birtokos jelzőnek megfeleltethető értelmező (→) – (egyszerű) kapcsolatos, ellentétes, választó mellérendelés (kötőszóval jelölve) (→)
Ómagyar	– állítmány: -<i>k</i> többesjeles határozói igenév, határozott névelős főnév <i>marad</i> segédige – alany: ← főnévi igenév határozatlan alany: ← T/3.; általános alany: általános névmás – (←) személyátsugárzás a vonatkozó mellékmondatokban – tárgy: ← főnévi igenév (←) partitívuszi tárgy (←) határozói értékű tárgy – a részeshatározó kifejezőjeként: <i>számára</i> – a főnévi mutató névmás igazodása a jelzett szóhoz (→) – a mennyiségjelző utáni értelmi egyeztetés (váltakozás az alapnyelvből örökölt megoldással) – a birtokos jelző hátravetése – nem egyszerű kapcsolatos viszonyok, következtető és magyarázó mellérendelés

Közép- magyar	– ← kettős állítmány – (←) tapadásos alany – <i>végett</i> névutó – toldalékmegtakarítás a mellérendelő szerkezetekben
Újmagyar	– az állítmány <i>(el)múlt</i> segédigéje – partitívuszi alany – a részeshatározó kifejezőjeként: <i>részére</i> – <i>boszorkányokkali</i> típusúak
Újabb magyar	az <i>összes</i> utáni egyes szám uralomra jutása

3.4.2. AZ EGYSZERŰ MONDATOK (GALLASY MAGDOLNA)

Egyszerű mondatok minden nyelvtörténeti korszakban voltak, s jóllehet sokfélék voltak mindig is, ezt a mondatípust történetileg a **viszonylagos állandóság** jellemzi. A közös vonás, ti. a kevésbé változékonyság nem egyformán érvényesül: állandó jellemző marad például a felkiáltó és felszólító mondatok erősen intonálható jellege, mozgékonyság jellemezte viszont például a modalitás és a tagadás kifejezésmódjait. – Az egyszerű mondatnak is fontos jellemzője az intonáció és az intonációra is utaló írásjelezés.

Az egyszerű mondatok változásait vizsgálhatjuk egyrészt a **szövegegész részeként**, azaz a szöveg egészéhez és a szöveg többi mondatához való viszonyban (az egész mondatnak mint egységnek a beszerkesztettsége szempontjából); másrészt **belső szerkesztésük** vonatkozásában: belső tagoltságuk, bővítettségük mértéke és módja, valamint a strukturáltságuk foka, jellege szerint; valamint az előbbieket megvalósító grammatikai és lexikális **jelöltség** realizációiban. A következőkben a változások szempontjából fontosabb tényezőket emeljük ki.

3.4.2.1. ÁLTALÁNOS TÖRTÉNETI JELLEMZŐK

3.4.2.1.1. Átmenetiség az egyszerű és összetett mondat határán

Szövegbeli kapcsolódás, a szomszédos mondatokhoz való viszony

Minden korszakban lehettek **egyszerű és összetett mondat közötti átmeneti mondatok**, ma is vannak, főként az élőbeszéd sodrásában. Bennük nem határozható meg egyértelműen az egyszerű mondatok összetartozásának szorossági foka, az, hogy ezek a mondatok a szöveg önálló mondataiként kötődnek-e egymáshoz a szöveg egészében, vagy a kapcsolatuk ennél szorosabb: nem szövegtani, hanem

mondattani szintű. Ez a nyelvhasználati jelenség a mindenkori szinkroniában átmenetiség és variálódás, a történetiségben pedig az összetett mondatok kialakulása, terjedése felé vezető út alapja lehetett.

Az egyszerű mondatok gyakoriak lehettek az ősmagyarban, és köztük bizonyára a fenti értelemben átmeneti jellegűek is. A változások során is megőrződhetett egy ideig, hogy a szövegek jórészt egyszerű mondatokból épültek fel, kötőszavak, utalószavak is jóval kevésbé kötötték még össze a mondatokat. Összetett mondatok voltak ugyan már az ősmagyar kor idején is, azonban még formálódóban.

Minden valószínűség szerint magában a szövegben, a beszéd folyamatában alakultak úgy az egyszerű mondat szorossági, kapcsolódási viszonyai, hogy önállóságuk néhányuknak megmaradt, néhányuknak viszont nem. Ez utóbbiak szorosabban kötődhettek a másik mondathoz, például ha ellentétes vagy magyarázó viszonyú szövegmondatokként álltak egymás mellett, szorosabbá, jelöltebbé válhatott közöttük a kötés, azaz tagmondat értékűvé alakulhattak. A tartalmilag kapcsolódó egyszerű mondatok az ilyen esetekben összetett mondatot képeztek, más esetekben megmaradtak a szöveg önálló mondatainak.

Az egymás melletti mondatok követhetik és követhették egymást szinte véletlenül is, vagy összefügghetnek lazán tartalmilag, és állhatnak szoros kapcsolatban egymással. Az összefüggésük intonációs és verbális hangsúlyozásával válhat alkalmanként – és így vált történetileg is – két független egyszerű mondatból (*Tegnap esett a hó. Nem voltunk kint tegnap.*) összetett mondat [*Tegnap esett a hó, így (ezért, tehát) nem is mentünk ki.*] – A tartalmilag kapcsolódó szövegmondatok között is lehet és lehetett (szöveg)kötőszó, idővel gyarapodtak is, ennek ellenére a kezdeti ritkább és esetlegesebb használatuk valamennyire fennmaradt a továbbiakban is. A mai nyelvben is az összetett mondatok tagjai között gyakoribbak és erősebben kötöttek az összekapcsolódást jelző lexikális utalások.

3.4.2.1.2. Szerkezet, típusok

A magyar nyelvben mindig voltak ún. minimális szerkezetű egyszerű mondatok vagy más néven **bővítetlen** mondatok és voltak **bővített** egyszerű mondatok. Az egyszerű mondat e típusai közül a bővítetlen mondat csupán az alany és az állítmány két pólusát, hozzárendelő viszonyukat tartalmazza. A bővített mondat is erre a hozzárendelésre épül szerkezetileg, de bővítmények, másféle mondatrészek is kapcsolódnak az alanyhoz vagy az állítmányhoz, közvetlenül vagy közvetve.

A **bővítmények sokasodtak és típusaik bővültek**, ahogyan a közlendők sokfélesége, a valósághoz való alkalmazkodás ezt megkívánta. A tárgyi, jelzői, határozói bővítmények kezdeti megszorodása **változást** hozott a belső szerkezet két másik vonatkozásában is: a mondatbeli **egyeztetés** (kongruencia) és a mondaton belüli **szórend** alakulásában.

A mondat belső szerkesztettségét meghatározza az is, hogy a mondatok tartalmaznak-e **igeneves** szerkezeteket és más **tömörítő szerkezeteket**. Az igeneves,

strukturált, tömör szerkezetek jellemzői lehettek az ősmagyar kornak, de már e korban megindulhatott a feloldódásuk is, oly módon, hogy a mondathoz kívülről, másik (tag)mondatban kifejtve csatlakoztatták az igenévvel kifejezett tartalmat. A Bagonyai ráolvasás 1488-ból való, de nyilván régről hagyományozódott szövege archaizmusként őrizheti a kifejezést: „ez fekel war fogotta weres pey lo” [‘ez a veres pej ló, mely fekélyvaras (var fogta ló)’. A későbbi korszakokban (szöveg-típusoktól is függően) voltak hullámvázások e vonatkozásban: időnként előtérbe, máskor háttérbe kerültek az igeneves, tömör szerkesztések, illetőleg tartalmaiknak **mondattá lazított** kifejezésmódjai. Így az „[Ez a] Dávid szerzette zsoltár” (vö. DöbrK.) típusú, illetőleg az „ez az a zsoltár, amelyet Dávid szerzett”, valamint „ez Dávid zsoltára” formájú szerkesztések.

3.4.2.1.3. Kongruencia, szórend

Ahogy gyakrabban használtak a mondatokban többféle bővítményt is, egyre inkább szükség volt a **kongruencia erősítésére**. Azaz arra, hogy továbbra is megtartsák az alany és állítmány közti személybeli egyeztetés nyelvi eszközeit, sőt ezt meg is erősítsék: a számbeli egyeztetés jelzésével, valamint a mondatbeli összetartozások egyéb grammatikai és lexikális jelzéseivel. Ez hosszú és különféle variációkat eredményező folyamat volt. Például a határozottságbeli egyeztetés módjai, maihoz hasonló szabályai jórészt már az ómagyar korban kialakultak, de voltak kettősségek is, például sokáig általános ragozású volt az ige a határozott tárgy mellett az *imádj Istent érte* kifejezésben.

Az állandóságot mutatja az a tény, hogy jelzős szerkezetben a jelző és a szórendileg azt követő jelzett szava között nem volt és mindmáig nincsen alaki egyeztetés: *De szép lovak!*, ha pedig a melléknevet is többes számba tesszük, akkor az alaki egyeztetés következtében az előző mondatbeli jelzőt nem jelzőként értelmezzük, hanem állítmánynak értjük: *De szépek a lovak!*

A **szórend** terén indult meg a másik változás, amely szintén összefügg az egyszerű mondatok bővülésével. Az ősmagyar nyelvet sokáig a mondatbeli alany–tárgy–ige sorrend jellemezte (rövidítve: **SOV szórend**), ez alapnyelvi örökség. E szórendi alapszerkezet azonban az ősmagyar kor folyamán megváltozott. Megmaradt az SOV sorrend, de **mellé kialakult az SVO sorrend is**, ahol a mondat élén az alanyt követi az állítmány, s azt a tárgy. Mind az állandóságnak (a hosszú ideig fennmaradó SOV sorrendnek), mind a szórendi kötöttség fellazulásának (az SVO kialakuló, de az SOV-t nem felváltó használatának) oka volt. Az alaptendenciát (az alanyt követi a tárgy) az tartotta fenn, hogy csupán ez a sorrend különböztette meg a mondatban az alanyt a határozatlan tárgytól, minthogy a határozatlan tárgy is jelöletlen, ragtalan volt, akárcsak az alany. A mondatban az első (ragtalan) főnév volt az alany, az utána következő és az ige előtt álló (szintén ragtalan) főnév pedig a tárgy – ezért volt fontos a sorrendjük. És ezt a sorrendet tartani kell, ha egyszer innen tudható, hogy melyiket is állítjuk: *Füű farkas(t) űzött* vagy *Farkas füű(t) űzött*.

Ebben a mai nyelvünkhöz közelített példába már kitettük a tárgy ragját (zárójelben), ez tette idővel egyértelművé, hogy a főnevek közül melyik a tárgy. Akár fel is cserélhetjük ma már a szavak rendjét: *Farkast a fiú üzött* – tárgy marad a tárgy, ha az első helyre kerül is, hiszen amint minden tárgynak tárgy mivoltát raggal jelölik már, ez a ragos alak a mondatban szabadon máshová is helyezhető. Ilyen változások következtében, tehát a **grammatikai jelöltségek fokozódásával megindult a szórendi kötöttségek gyengülése**, a szórendnek a mondat jelentését alakító szerepe és mondatszervező jelentősége csökkent, bár szerepe mindmáig van. Ez a folyamat – szórend és grammatikai jelöltség változásai, összefüggésük szerepe a történeti változásokban – egyébként más nyelvekben is szokásosnak mondható.

Az egyszerű mondat szórendi kötöttségének ősmagyarban megindult lazulását elősegítette egy másik folyamat is: az **aktuális tagolhatóság** szempontja, vagyis az, hogy szórend és megfelelő intonálás segítségével ki lehessen fejezni, hogy melyik az újat közlő rész, a kommunikáció szempontjából fontosabb mondatrész a mondatban. Mai nyelvű példában (és általa a szórendi változásokat is idézve): a *Farkast üzött a fiú* mondatban a sorrend és a szókezdő szó hangsúlyozása a tárgyat (*farkas*) emeli így ki.

Ezek a szórendet, a szókincs bővülését, a grammatikai jelöltség mértékét érintő tendenciák és a kifejezésbeli igények egymást kölcsönösen elősegítve alakultak, együttesen formálódtak, a változásoknak közös mozgatói.

3.4.2.2. ÁLLÍTÓ ÉS TAGADÓ MONDATOK

A történeti állandóságot itt az képviseli, hogy a **jelöletlenség** az ősmagyar korban is az **állító mondat** sajátja volt, és azóta is az. Jelölésre (lexikális jelzésre) azért korán sor került állításban is: a „bizonygató modalitás” kifejezésére névmási alakokat, belőlük alakult határozószókat használtak. Ilyen lehetett a HB.-ből ismert *yfa* (*yfa*, *ifa*) is, a későbbiekben pedig további elemek, így például a 15–17. századból adatolt *tat* (*ügy*) ~ *tott* (*ügy*) ’igen, úgy bizony, valóban’.

A nyelvi eszköztár általános gyarapodása az egyszerű mondatot is érintette, az állandó mondattani vonások megtartása mellett változások is bekövetkeztek: ahogyan egyre több módosítószót használtak (már az ómagyar korban is), közülük néhány az állító mondathoz kapcsolódott, az **állító jelleg megerősítésére** szolgált, állandósuló jelleggel. Így jellemző részévé vált a kijelentő állító mondatnak a *nyilván*, *bizony*, *ím*, *íme*, *lám*, *valóbizony* stb., főleg felelő mondatokban az *ugyan*, s kissé később az *igen*. Az ilyen szavak többnyire mondatkezdő szórendi helyzetben állnak és álltak: JókK.: „byzon ygen zep azont latek” [bizony, igen szép aszszonyt láttam], hasonlóképpen HB.: „yfa mend ozchu3 iarov vogmuc” [bizony (íme), mind a felé tartók vagyunk].

Minden mondatfajta lehet állító; a felkiáltó állító mondatokat a kódex-szövegekben gyakran a mondatkezdő szórendi helyzetű *jaj*, *ó* indulatszóval nyomaté-

kosították (l. már az ÓMS.-ban is: „Vh nequem en fyon” [ó jaj nekem én fiam]; LobkK.: „O O halal”; TelK.: „Jay Jay Jay Ennekem”); a formailag kérdő állító mondatot stilisztikai hatás érdekében a tartalom tagadására is használták (CornK.: „myt kerefytek az elevt. az holtakkal” [ne keressétek az élőt a holtak közt!]).

A nyomatékosító jelöléssel kísért példák ellenére a lényegében jelöletlennek megmaradó állító mondat igen gyakori a fennmaradt írott szövegekben, és bizonyára az volt a szóbeliségben is. Különösen gyakori a kijelentő mondatok körében. Ilyen típusú mondatokat sok leíró, elbeszélő, magyarázatokat tartalmazó szövegben találhatunk, s ez azt is jelenti, hogy az ilyen szövegtípusokat a kijelentő állító mondatokból való építkezéssel jellemezhetjük.

A **jelöltség** a **tagadó mondat** jellemzője, az ősmagyartól kezdődően mindmáig. Kezdetben ezek a mondatok valószínűleg „tagadó-tiltó” mondatok voltak, s ezt a komplex **ne tagadó-tiltó szóval** jelölték. Azonban korán, valószínűleg még az ősmagyar folyamán végbement a megoszlás, az ómagyar korban már egyértelműen: a **nem** a **tagadó mondatok**, a **ne** a **tiltó mondatok** jelölője, például NagyszK.: „en nem ertő m” [nem értem], ÓMS.: „ne leg kegulum mogomnoc” [ne legyen kegyelem magamnak], és kapcsolatos tiltó mondatokban megjelenik a **se** is (BirkK.: „Se iriak” [se írják]).

A szórend a tagadás esetében kötött volt és az is maradt: a tagadó elem helye az állítmány előtt van, illetőleg a tagadott hangsúlyos mondatrész előtt. (Ha a mondat tagadó, akkor a tagadás az állítmányra vonatkozik, vagy a megfelelő állító mondat fókuszában álló mondatrészre.) Tagadó mondat formája is lehetett mindegyik mondatfajtának.

Az egyszeres tagadás volt a tagadó mondatok alapformája, és ez máig a gyakran használt forma (ApMélt. 6: „Nem eleegh az ýot el kezdený” [nem elég a jót elkezdenni].) Kezdetben nem volt tagadó ige, és ebből is következően valószínűleg nem volt még meg az ősmagyarban sem a később kialakuló kétszeres vagy többszörös tagadás. Lehetséges azonban, hogy a páros szerkesztésű tagadások nyomában és az igésülések sorában (névszóból, igenévből, határozószóból válhattak igék) megindult már az ősmagyarban is a **nem** + **ēs** igésülése, melynek során azután létrejött az ómagyarban már írásba is kerülő **nincs tagadó ige** (KeszthK.: „Nynchen ysten w elette” [nincsen Isten ő előtte]; stb.), illetőleg a **sincs** (**ēs** + **nincs**) is (FestK. *fynchen* [sincsen]; 1533: *fync* [sincs]), valamint az **ēs** + **nem** tapadásából a **sem** ~ **sēm** (NagyszK., JordK. stb.). Ez a változás adta meg a lehetőséget a tagadásbeli formák gazdagodásához, s a tagadás kétszeres jelzésének elindítója lehetett.

Egyre több **tagadószó** (névmás, határozószó) is alakult idővel (ÉrdyK.: „Semyt ne feel” [semmit se félj]; JókK. *femęgy* [semegy], stb.), ezekkel és a tagadó igékkel együtt így gyakran több tagadó elem is állt már a tagadó és tiltó mondatban. Ennek következtében létrejött és egyre gyakoribbá vált a **kétszeres** (és többszörös) **tagadás** is, az ilyenféle ma is használatos kifejezések: JókK.: „nenczen [emým]” [nincsen semmim]; MünchK. 85 rb: „I[tènt [onha [ènki nē latta] [Istent

soha senki nem látta]; s l. egy 1533-as levélben is: „Sohol bizon egeb Morhaa [kincse, értéktárgya] [...] semmi Nync”. (Nem latin hatásról van szó e folyamatban, mert a magyarban e mondatok tagadó értelműek, a latinban viszont a kettős tagadás jobbára állítást fejez ki.)

3.4.2.3. MONDATFAJTÁK

A ma is ismert és használt mondatfajtákkal, a **kijelentő, kérdő, felkiáltó, felszólitó, óhajtó** mondatok létevel a nyelvtörténet folyamán mindvégig számolhatunk.

A **modalitás**, azaz a megnyilatkozásnak célja, jellege szerinti, beszélő általi meghatározottsága többféle módon is megmutatkozik minden kor nyelvében, és erőteljesen mutatkozik meg a mondatfajták létezésében. Az egyszerű mondatokban közvetlenebbül érvényesül, mint az ebből a szempontból is bonyolultabb összetett mondatokban. Az egyes mondatfajtákat sajátos struktúra, intonáció, szóhasználat, igeszervezet jellemzi, s a mondatfajtákhoz **modális alapértékek** és **modális kiegészítők** tartozhatnak. A magyar mondatfajták jelölői az **intonáció** mellett főként a **módjelek** és a **partikulák**, ezeknek állandó és változó vonásai jellemzik elsősorban a mondatfajtákat a nyelvtörténet során.

Azt, hogy megkülönböztették, használták a fenti mondatfajtákat az ősmagyar korban is, két fő forrásból tudhatjuk. A kijelentés, kérdés, felkiáltás stb. közlésbeli alapfunkció, beszédcselekvések, s meglétük általában jellemzi a nyelveket. Emellé az általános nyelvészeti megközelítés mellé bizonyítékkal társul az a nyelvtörténeti tényező, hogy az igemódok minden bizonnyal kialakultak már az ősmagyar kor elejére is, voltak a korszakban partikulák is, a mondatfajták jelzésére tehát megvoltak az eszközök.

Néhány kiemelendő általános vonás a mondatfajták történetében:

1) A mondatfajtáknak és a különféle modalitásoknak kiemelkedően fontos kifejezőeszköze az **intonáció**. Azonban keveset tudhatunk a régi korok intonálásmódjairól. Úgy tudjuk azonban, hogy az írásbeliség előtti korszak embereinek nagyon fontos volt, közléseikben általában kiemelt szerepet kaphatott a **hanggal bánás** (a hangerő, hangszín, hanglejtés, szünettartás különféle lehetőségeinek felhasználása). Ez igen jól alkalmazható eszköz a modalitás jelzéseire és a mondatfajták megkülönböztetésére. Ide kapcsolódik az ún. **nemverbális eszközöknek** az erőteljesebb, a ma általánosnál minden bizonnyal gyakoribb és jelentőségtelegebb használata. Kéz- és fejmozdulatok meg testmozgások erősíthették a közlendő tartalmakat, a modális értékeket különösképp is. Ahogy egyre jelentősebbé válik idővel maga a verbalitás, és szaporodik benne a grammatikai eszköztár, úgy hangsúlytalanodik a szupraszegmentális és metanyelvi eszköztár, azaz a hangoztatásmódok és testbeszédformák felhasználása a kommunikációban. Hangsúlytalanodik, de fennmarad; közlésbeli szerepük csökken, és az arányok kiegyenlítődnek.

2) Abban a korban, amikor nem számolhatunk még az írásbeliség jelenlétével a nyelvhasználat részeként, a hiány következtében nem számolhatunk természetesen azzal sem, hogy a mondatmodalitás írásbeli jelölései, mondatvégi **írásjelek** hatnak vagy visszahatnak az előszóbeliségre. Azonban a jóval későbbi időkben ez megtörténik. A szövegírásban lassan kiforruló írásjelek pedig általánossá válva jellemzőivé váltak egyes mondatfajtáknak.

3) Nyelvhasználatbeli **átmeneti jelenségek a mondatfajták között** is vannak, a mondatok modális értéke sokszor egyértelmű lehetett, máskor viszont nem, s valamely mondat két mondatfajta jegyeit is viselhette. Tényleges átmenetiségről van szó, nem elemzési bizonytalanságról: például egy kijelentés (mint ma is) súrolhatta a felkiáltás határát, vagy egy kérdés vehető óhajtasnak, és egy óhaj átcsaphat felszólításba. E vonatkozásban a mondat aktuális intonálása lehet döntő a beszédben, így másféle intonációval mondva lehet a verbálisan azonos mondat más mondatfajta is. Írott mondatok esetében nagyobb volt a kettős értékelhetőség a nyelvhasználó számára.

A) A kijelentő mondat. Jellege és alapmodalitása nem sokat változhatott az idők során. A legáltalánosabb funkciójú (közlő, leíró, elbeszélő), gyakran használt mondatfajta. Eseményeket, cselekvéssorokat már az ősmagyarban is leginkább kijelentő mondatokkal mondhattak el, s ehhez megvolt az eszköz is, a kijelentő mód használata alapnyelvi, s a kijelentéshez tartozó semleges intonáció is mindenkor adott.

Az ómagyar kor írott szövegeiben a kijelentő mondatok nagyrészt teljes szerkezetűek, leginkább igei állítmánnyal, de nem volt ritka a névszói vagy összetett állítmány, s az azonosító mondat sem: JóK.: „a3 lang vala yften” [az a láng az Isten volt]. Tartalmilag már ekkor is nagyon sokfélék a kijelentések, gazdag szókinccsel és grammatikai eszközök tárházával.

A kiegészítő modális értékek jelzésére korán alakultak nyelvi eszközök, például a kijelentésben a feltételes mód a bizonytalanság, a szerénykedés vagy az udvariasság megnyilvánulására adott lehetőséget, a *talántál*, *netalántán* típusú módosítószók pedig a kételkedés, bizonytalanság, valamint a kérdő modalitás felé vitték a kijelentést, s a későbbiekben még tovább bővült a lexikális eszközök köre (l. erről az állító mondatnál is).

B) A kérdő mondat. A kérdés mindig is része lehetett a kommunikációnak. Az ősi mondatípus ősmagyar kori jellemzői közül elsősorban a lexikai eszközöket ismerjük: meglehetett az *-e* (*-ē*, *-é*) kérdő partikula, és meglehettek a kérdést kifejező kérdőszók (*ki*-, *mi*-, *ho*- kezdetűek). Ezeknek megfelelően eldöntendő és kiegészítendő kérdések is minden bizonnyal voltak.

Fontos szerepe lehetett a kérdő modalitás kifejezésében annak, hogy a kérdésnek a szövegben viszonylagos önállósága, sajátos elhelyezkedése van. Természetesen emellett fontos a kijelentéstől eltérő intonációja is, és annak, hogy a kérdő

kommunikációs szituációt jól lehet testbeszéddel kifejezni. A kérdés – felelet: a mindenkor párbeszéd egyik igen fontos része, mind szóban, mind írásban.

A szórend, mely sok nyelvben fontos a kérdő mondat megalkotásában, a magyarban alig játszott szerepet, a kérdő és a kijelentő mondat hasonló szórendi szabályok szerint alakult. A szórendnek a kérdésben akkor lett jelentősége, amikor az igekötő mint szófaj kialakult, s az igekötő és ige sorrendi helyzetének különbségei a mondatfajta különbségét érzékeltették, a kérdést ezzel is jelezték (NádK.: „Azert mire haczel” [’miért hagysz el’]).

A kérdő mondat jellemzőinek változásai: szélesedett a kérdőszóknak és az ekként használt szavaknak a köre, különösképp az ómagyarban, de előtte és utána is ez volt a tendencia; a választó kérdéstípus megjelent a nyelvhasználatban, feltehetőleg már az ősmagyarban, de az ómagyar korban már dokumentálható is; az írásokban megjelent a kérdőjel, pontosabban a kérdezést jelölő jelek használata.

A kérdezést jelző írásjel a korai ómagyarban teljesen hiányzott, s használata még a 15. században is esetleges volt, semmiképp sem olyan következetesen alkalmazták a jelezés szokásának kialakulása korában, mint a későbbiekben, a helyesírási módok szabályozottsága idején. Ebből az is következik, hogy jóval több kérdő mondat volt az egykori szövegekben, mint ahányszor ezt az írás jelezte. A tartalomból, a kódexek párhuzamos helyeiből, a lexikális kifejezőeszközök használatából tudhatjuk ezt. És minden bizonnyal az írásban jelölteknél jóval több kérdés hangzott el az élőszóban.

Az **eldöntendő kérdéstípus** kérdőszói közül kezdetben (a nyelvemlékek tanúsága szerint) a *nemde* lehetett a leggyakoribb: nyomatékos, pozitív választ váró kérdéseket alkottak vele. A szintén gyakori *nemdenem*, *minem*, *minemde*, *midenem* egykori kérdőszavakat különféle nyomatékosító elemek alkotják, használták még a *vaj* és a *ha* ’vajon’, *talán*, *talántán* stb. kérdőszókat, módosítószókat is. Az *-e* kérdő partikulát alkalmazták mind a kérdőszavas, mind a kérdőszó nélküli mondatokban; adataink szerint a *midenem* kérdőszót csak akkor használták, ha a mondatban volt *-e* partikula is. Ne feledjük, hogy ezek a nyelvi eszközök főleg a kódexekben maradtak fenn, ennek a sokféle kérdőszónak a használata főként az írott nyelvi változatnak a jellemzője lehetett.

Bizonyosan a szóbeliségben is megvoltak azonban a *ki*, *kicsoda*, *mi*, *micsoda*, *mikor*, *hol*, *hova* stb. kérdőszók, tehát a **kiegészítendő kérdések**nek egyre szaporodó kérdőszavai, melyek természetesen a kódexekben, korabeli levelezésekben is gyakran előfordultak.

A **választó kérdés** funkciója közel áll az eldöntendőéhez, mindkét típusban benne van a választás lehetősége, és valamelyest a válasz is. Ezzel magyarázható, hogy a választó mondatok nyelvi jellemző eszköze az *-e* (eldöntendő jelleg) meg az *avagy*, *vagy* (választó jelleg) **együttes** használata lett.

A választó mondat nyitott mind a kijelentő mondat felé, mind az összetett mondat felé, a gyakori **átmeneti** jelleget ez indokolja, és egyben jelzi az összetett mondat felé tartó mozgási irányt is. Választó mondatra ugyan nincs túl sok korai

példa, ellenben ezek az ómagyar kor különféle típusú nyelvmélekeiből valók, s ez azt mutatja, hogy mégiscsak elterjedt mondattípus lehetett.

C) A felkiáltó mondat. A felkiáltás is minden nyelvben ősi. Jellemzője mindenkori az érzelmi telítettség, az intonáció nagy jelentősége a mondatfajta jelzésében. Minden történeti korszakban kapcsolódik ez a mondatfajta a **spontán kifejeződések**hez: mondatszók, indulatszók, különféle hangutánzó-hangfestő (onomatopoeitikus) elemek gyakoriak bennük vagy éppen teljességgel ilyenek alkotnak egy-egy felkiáltást. A felkiáltások megvalósulásai ezek miatt is nagyon változékonyak, lexikálisan könnyen variálódnak; gyakran sajátos hanghatásúak (nagyobb hangsúly, több hangerő, más hangfekvés); szerkezetileg pedig lehetnek teljesek is, de más mondatfajtáknál gyakrabban szoktak lenni szaggatottak, hiányosak is. A **történeti állandóságot** e mondattípusban az efféle jellemzők megmaradása jelenti, köztük van a **könnyen változtathatóság** viszonylagos fennmaradása.

A hagyományozódás, a sztereotip formákká alakulás visszafoghatta valamennyire a mondatfajta jellemző lexikális variálódást, leginkább az írásbeli nyelvváltozatban. Az intonálás jelentősége is valamelyest csökkenhetett, azzal párhuzamosan, hogy egyre többször társultak a felkiáltó mondatfajtahoz lexikális elemek, egyre jellemzőbbé vált, hogy bennük modalitást jelző módosítószó is van.

A beszélt szövegben bizonyára több volt a spontán felkiáltás, mint az írottban (szép példáit adják ennek az archaikus népi imádságok). Az írott nyelvváltozatban a felkiáltó mondatoknak sajátos használati köre is alakult egykor: korai szövegeink néhány típusában a segítségükkel törekedtek elérni az **érzelmi ráhangolódást** a szöveg tartalmára. Az ŐMS. mint fájdalmat ábrázoló, a fájdalom megértetésére, átéreztetésére törekvő lírai alkotás többször él ilyen céllal a felkiáltással („O en efes urodū”, „Vh nequem en fion ezes mezuul”). A temetésen elmondott beszéd és könyörgés szokásos fordulatai közé is odatartozhatott az érzelemmel teli felkiáltás, HB.: „Menýi mloftben terumteve eleve mív ísemucut adamut”. A példákból látható, hogy az átmeneti jelleg mind a megszólítás irányába, mind a kijelentés irányába erősen fennállt. A HB. itt idézett mondata formailag kijelentés, azonban a szövegkörnyezet és a szövegtípus valószínűsíti a felkiáltó modalitást: az elhangzott beszédekben az ilyen mondatokat sokszor mondhatták felkiáltó intonációval. Felkiáltás lehetett a későbbi kódexeknek nemcsak sok kijelentő formájú mondata, hanem akár kérdő mondata is (ún. retorikai kérdés, illetve rejtett tagadás): NádK.: „Mith haznalc a nağ palotac” [Ugyan mit is használhatnak a nagy paloták?!].

Jellemző fordulatai írásos emlékeink felkiáltásainak a mondatkezdő *jaj nekem, ó nekem, ó jaj, jaj ó* szókapcsolatok (az *ó* és *jaj* szinonim használatú volt), így igyekeztek megformálni fokozott expresszivitású állításokat, a szupraszegmentális eszközöket nélkülöző írásbeli nyelvváltozatnak is találva erre eszközt. *A mely, mely igen, ó mely, ó ki, micsoda, mennyi* szavakkal kezdődő mondatok sora – MargL.: „O ky nag cuda ez” [Ó, micsoda nagy csoda ez] – szinte felidéz-

heti számunkra a kódexek korának stílusvilágát, sőt az ilyen szövegek használatának beszédhelyzetét.

A felkiáltó mondattípusnak viszonylag kevés a grammatikai kötöttsége, egyébként ez is elősegíti a variálhatóságot. Grammatikai megformáltságuk szerint két típusuk élt és maradt fenn máig: a tagolatlan mondatoké, melyek többnyire indulatszói értékűek, és a felkiáltó módon használt kijelentő mondatoké. A **kijelentés, megszólítás és felkiáltás közti átmeneti mondatok** létét, nem ritka használatát ez jól magyarázza.

D) A felszólító mondat. Felszólító **módjel** már volt az uráli alapnyelvben, és az ősmagyarban is a felszólító mondat grammatikai kifejezőeszköze lehetett. Más, főleg **intonációs** eszközök is jelezhették a felszólítást, például a nyomatékosan mondott ige.

A felszólító mondatok körében a legfontosabb változás a **tiltó mondat** elkülönülése volt, ez a tagadás történetének is fontos momentuma. Az ómagyar kori adatokból már e változás szórendi vonatkozásai is kiolvashatók. A tiltó mondatok sajátja az egyenes szórend volt, jellemzője az igekötő + *ne* + ige sorrend, még akkor is, ha a latin alapszöveg ezt nem támogatta, például DöbrK.: „es borral meg ne: rezegoll’etek : Et nolite inebriari vino” [és borral meg ne részegülj’etek]. Ezzel szemben az állító felszólító mondat igekötős állítmánya fordított szórendű általában: KeszthK.: „Halgaffad meg [...] een ygaffagomath” [hallgassad meg az én igazságomat].

Jellemzője a mondattípusnak, hogy sokféleképp juttatható kifejezésre a felszólítás kommunikációs szándéka. A leggyakrabban felszólító módú állítmány használatával, emellett azonban különféle kifejezéseket is használtak erre, már az ómagyar korban is. Például a *kell* + főnévi igenév szerkezetet, valamint akarást, szándékot jelentő igéket (*mer*, *akar*), meg nyomatékosító morfémákat is, sőt a *kérlek* szót is már ekkor kezdték beépíteni a mondatba, módosító mondatrészletként alakítva az egyébként főmondati értékű igét. Ezeket a kifejezőmódokat a **kiegészítő modális értékek** jelzésére használták fel, arra, hogy a felszólítás jellegét (óhajtás,érés, erős elvárás, udvarias parancs) is kifejezzék, megkülönböztessék. Például erős nyomatékot adhatott a felszólításnak a *-sza/-sze* partikula (így a *hallgat* esetében: NádK.: „Halgafza : audi”; ÉrdyK.: „laffatokze”), s ma is megérthetjük az egykoriérésnek a jellegét is, ha az a *méltol(jál)* igével kezdődött: NagyszK.: „kerlec hoğ meltoltaffad tenmagadat ennekő m meg mutatnod”.

E) Az óhajtó mondat. Jellemzőjük a feltételes módú igei állítmány, de emellett a felszólító módúak is használatosak ugyanerre, s már az írásbeliség első korszakának adataiból kiolvasható, hogy az igéktől is függ, hogy mikor melyikkel fejezendő ki az óhajtás. Az egykori „**feltételes-óhajtó**” **módjel** a különféle kíváno modalitású mondatok közös kifejezőeszköze lehetett, s lehetséges, hogy ebben benne volt, beleolvadt a felszólító módjel is. Valószínűleg megkezdődött már az

ősmagyarban az efféle mondatok közötti differenciálódás, főként a feltételhez kötöttség mentén.

A mondatfajták történetét egyes jellemző **lexikális elemeknek mondattípusokhoz kötődése** kíséri a nyelvtörténetben, az óhajtó mondat esetében is megindulhatott már ez a folyamat az ősmagyarban, az állandósulás a következő nyelvtörténeti korszakot jellemzi.

Az **óhajtó mondatok** sorsa kétféleképpen alakult az ómagyar korban. Egyik csoportjuk az, amelyben a mondatoknak felszólító módú állítmánya volt, a másik az, amelyben a mondatok állítmánya feltételes módban állt. Óhajt, kívánságot fejezett ki mindkét mondattípus. Történetük azonban eltérően alakult, két utat jártak be.

Az **alakilag felszólító**, funkciójukban óhajtó mondatok útja egyenletesebb, használatuk gyakoribb. Tartalmukhoz az az előfeltevés tapad, hogy bennük megvalósítható óhaj fejeződik ki (ÓMS. „eggedum illen”; FestK.: „yrgalmazý megh en neekem” [irgalmaz meg énnekem]). Ehhez a típushoz elsősorban a *hadd* módosítószó csatlakozott, ez a *hagyd* igealak főmondati használatából vált modalitást kifejező, az óhajtó mondatfajtához csatlakozó eszközzé, már az ómagyar kor elején.

Az **alakilag feltételes módú** óhajtó mondatok története jelentős mondattani változásokat mutat. A folyamat: ezeknek az egyszerű mondatoknak az elkülönülése a feltételes mellékmondatoktól (az összetett mondatok feltételes tagmondataitól). A korszak elején még érintkezhetett e kettő, azaz a kívánást feltételes állítmánnyal kifejező óhajtó mondatok a feltételt is tartalmazó mondatokkal. Tartalmuk hasonló, az igehasználati mód meg közös is lehetett, mert az „**óhajtó-feltételes**” igemód volt az előzmény.

A változási folyamat előrehaladása során a két mondattípus megkülönböztetésére egyrészt az intonáció szolgálhatott. Más lesz az a hangoztatásmód, mellyel a beszédben az óhajon kívül a kívánságnak a főmondathoz való kapcsolódását is jelezzük (előreutaló hangoztatással), és más az, mellyel a feltételtől független kívánság fejezhető ki önálló mondatban (erősebben emotív intonálással, főleg a benne gyakran előforduló indulatszó, óhajtószó révén). Másrészt a megkülönböztetés tartalmilag is végbemegy: kettéválik a csoport, lesznek olyan mondatok, melyekben ott van az is, hogy mi következik akkor, ha az óhaj teljesül, s lesznek olyanok, melyekben ez nincs ott, csak a kívánság maga. Például mindkét mondatban óhajtás van: TihK.: „vay uona Ielõn az ora” [ó ha megvalósulna az az óra] (óhajtó mondat); 1525: „wolna es myrewl soľunk [...] ha ydew wolna” [volna is miről szóljunk, [...] ha idő volna], ám a másodikban az óhaj mellett ott van a beteljesülés esete is, ez a mondat ezt a kettőt egy összetett mondatba foglalja.

Az ómagyar korban a **két mondattípus elkülönülése** megerősödhetett, a feltételt és a megvalósulását is tartalmazó mondatok története beilleszkedett az összetett mondatok gyarapodásának és eszköztára kiépülésének folyamatába. Ez egyúttal elősegítette az óhajtó egyszerű mondat önálló, elkülönült létének meg-

erősödését. Fontos szerepe volt itt a mondatfajta saját lexikális jelölőinek, az óhajtó módosítószóknak erősödő használata (*vaj* 'bárcsak', *ó, ó vajha, vajha, bárcsak, akárcsak, avagycsak, akár, hadd*). Ezzel a használattal egyúttal a kijelentő mondatok egyik típusától, a szándékot feltételes móddal kifejező kijelentésektől is elkülönülnek az óhajtó mondatok: ha nincs ilyen óhajtószó bennük, akkor tervet, szándékot kifejező kijelentő mondatról van szó. Szófajnak (modális értéket jelölő módosítószó) és mondatfajtnak (óhajtó mondat) együttes, egymást segítő kiformalódásáról volt itt szó, az ilyen összefonódás nem ritka a nyelvtörténetben.

3.4.2.4. ÍRÁSJELEZÉS

Az írásbeliségnek fontos tényezője, hogy a középmagyar kor folyamán kialakult a **mondatvégi írásjelezés** teljes köre (mint általában a 17. században Európa-szeret), majd a használat egyre egyöntetűbb lett, kifinomuló szabályokkal. Amikor nyelvtaníróink írásba is fektetik őket, igen árnyaltan tehetik már. E munkák során figyelmet fordítanak olyan jelenségre is, mint például a kérdés és felkiáltás érintkezése. A születő grammatikák és pontuációs (írásjelhasználattal foglalkozó) munkák, ajánlások egyre inkább hatnak a szélesebb írott nyelvhasználatra, az írásbeliség egészére. A szabályozottabb, lezárt mondatokkal szerkesztett írott szövegek a szóbeliségben is éreztethették hasonító hatásukat. Az újmagyar kor művelődési jelenségei közé tartozik a nyomtatott kiadványok széles elterjedése mellett az, hogy az **iskolai oktatás** (grammatikák és egyéb iskoláskönyvek) révén is követelményszerűvé vált a helyesírási rend, ezzel kapcsolatban a mondathatárok jelölése, a „kerek mondatokban” válaszolás igénye. Az írás jeleinek részévé vált tehát a kérdőjel, felkiáltójel használata, s velük mind az egyszerű, mind az összetett mondatokban a mondatfajták rendszeres megkülönböztetése.

A korai, főleg a kéziratokra jellemző, **felolvasást segítő pontuáció**, azaz a **szünetet és intonációt jelző jelhasználat** nem tűnt el egykönnyen és nem is tűnt el teljesen a későbbiekben. A modalitást jelölő írásjelek kialakítása éppen ide vezethető vissza, az emóció és intonáció jelzésének igényéből indulhatott el. Ezt az igényt igyekezhetett kielégíteni jóval később, már a **logikai szövegtagolás** általánossá válása után az esetenként alkalmazott egymást követő három felkiáltójel, a két kérdőjel vagy a felkiáltó és kérdőjel együttese (pl. írók és magánemberek leveleiben), illetőleg a 19. századból ismert, de ma sem ismeretlen belső felkiáltó jel, kérdőjel (kis kezdőbetűs folytatódással): „Hála sorsomnak! mindezekről ment vagyok”. Világosan vezet itt az út a mai jelek, az emotikonok megjelenése felé.

3.4.2.5. TENDENCIÁK

1) Az ősmagyarban kezdődő és főleg az ómagyar korban uralkodó tendencia során lexikális eszközök alakultak ki, csatlakoztak egyes mondattípusokhoz, majd sajátos jellemzőjüként állandósultak (főmondatból egyszerű mondatbeli módosítószó lett, névmásokból és más elemekből összetett kérdőszó vagy tagadószó). A **mondattípusok lexikális jelölőinek** kialakulása ezután lényegében befejeződött, kisebb módosulásoktól eltekintve megállt (és részben visszaszorult: a kódexek ilyen lexikális újdonságainak egy része a következő korszak írásbeliségéből kikopott, a szóbeliségbe meg be sem került).

2) Az egyszerű mondatok bővülése, **bővítményekkel gyarapodása** folytatódott minden nyelvtörténeti korszakunk folyamán, így az ómagyart követően is. Terjedelmesség, szavak szaporítása, halmozás, felsorolás, részletezés: többszörösen bővített, hosszú mellérendelésekben gazdag mondatként aktualizálódott gyakran az egyszerű mondat, jól beleilleszkedve a gazdagon díszített, körmondatos szövegek egészébe. Ez a barokk stílusa, de nemcsak irodalmi szövegekben használtak zsúfolt mondatokat. Például más szövegtípusban, a köznapi életet szervezni kívánó udvari rendtartások szövegeiben is hasonló mondatokkal találkozunk, esetenként hosszas leírásokkal, sorolásokkal. Annak ellenére zsúfoltak, hogy felolvasásra is szánták őket. „Az magunk asztalára adandó étkeket mind konyhamestereink, főszakácsunk és főasztalnokunk tartozzanak életek és tisztességek vesztese alatt megkóstolni” (17. sz., I. Rákóczi György utasítása). Ilyen mondatformálások gyakoriak a hegyközségek, szőlőhegyek ekkorra már írásba fektetett rendtartásaiban, meg a különféle céhek szabályzataiban is. Az efféle mondatok többnyire **átmeneti típusok** az egyszerű és összetett mondat között.

3) Más irányt is mutat azonban az egyszerű mondatokkal élés gyakorlata. A **köznapi beszéd** bizonyára kevesebb-szer használt sok bővítményt zsúfoló egyszerű mondatokat, mint az írásosság (természetesen az összetett mondatok mellé mellett). Vannak olyan területei a beszélt nyelvnek, amelyek különösen kedveznek a rövid, **tömör egyszerű mondatok** használatának: a sportversenyek és sportközvetítések új parancsszavakat, felkiáltásokat, felszólításokat hoztak, és ilyenek ma is a jelszavak, szlogenek, kortesmondatok, reklámok.

Az írásbeliségnek is megvolt azonban a rövid mondatokat preferáló szövegfajtája: ilyen volt például már korai szakaszának idején is a tudományos szövegek egy része, és a mai napig vannak ezzel is jellemezhető **tudományos szövegek** (a bonyolult mondat szerkesztésük mellett). A rövid, tömör, meghatározás célú és jellegű mondatok rendre megjelentek a korai enciklopédikus igényű művekben: MelHerb. 1578 k.: „AZ Ménta három féle”; „Hagymázt gyógyít”, stb. a kissé bővítettebb mondatok is rövidek bennük.

Az **irodalmi alkotások** különféle stílusai különféle szövegépítkezéseket hoztak: az impresszionizmus újra szokásossá tette a széthúzott, mellérendelésekkel, sorolásokkal élő laza bővített mondatokat, ám ezzel szemben például a konstruk-

tivizmusban a mondaton belül is dominált a szerkesztettség, a posztmodernben meg éppen jól felhasználható a rövid mondat, közbevetésükkel, egy-egy rövidebb egyszerű mondat beékelésével érzékeltethetik az egyébként jellemzően tagolatlan szöveg szaggatottságát.

3.4.2.6. MAI NYELVI JELLEMZŐK, VÁLTOZÁSOK

1) A mai magyar nyelv **regionális különbségei** közt vannak mondattaniak is. A nyelvjárásokban az egyszerű mondatok története úgy alakult, hogy általában egyszerűbb a szerkesztettségük, kevesebb bennük a szerkesztett mondatrész, a mondatszint alatti mondatrészek bővítője. Van elterjedt sajátos szórend is, például a *nem-e látta* típusú mondat.

A köznyelv mondatfajtái megvannak a nyelvjárásokban is, és nem a modális alapértékek jelzései mutatnak különbségeket, hanem a modális kiegészítő értékeknek vannak regionális sajátosságai, kifejeződésükben sok a helyi változat: a népnyelvre jellemző sajátos szerepű igék, igealakok, regionális határozószók. Ilyen a *segít*, *akar*, *talál*, *muszáj*, *kell* + főnévi igenév (az *akar* a feltételességre, a *segít* a szükségességre utal stb.); az *ittthon fog lenni* 'valószínűleg ittthon lesz'; a Moldvából, Székelyföldről jól ismert *erőst* határozószó mint a nyomatékosítás kifejezője, és vannak a bizonytalanságnak, lehetségesnek is helyi érvényű kifejezőmódjai.

2) A 20. század elején kialakultak és azóta tökéletesednek azok a technikai eszközök, amelyeknek segítségével hangfelvételeket lehet készíteni. Ennek nyomában jártak azok az élőnyelvi (nyelvjárási, köznyelvi) gyűjtések, melyek az ellenőrizhető, újrachallgatható felvételek alapján egzakt vizsgálatokra adtak lehetőséget az **intonáció** vonatkozásában is. Azóta az érzelmek, attitűdök jellemző hangzásbeli jegyeit is leírták már, összevetették őket aszerint, hogy a szorongás, harag, öröm s más attitűd hol jelenik meg például a kérdésben, felkiáltásban stb. Az intonációbeli kutatásoknak is köszönhető, hogy a modalitás és a mondatfajta fogalmát újszerűen, az eddigiektől részben eltérően, sokoldalúan közelíti meg a mai tudományos vizsgálódás.

A mai magyar köznyelvi beszédben megfigyelhető egy mondatfajta is érintő módosulás a mondatok végén: lebegtetés, emelkedő hanglejtés, nyomaték. Kivált a kérdő mondat mutat változásokat: az eldöntendő kérdésre a magyarban (sok más nyelvtől eltérően) emelkedő-eső hanglejtés a jellemző, ez azonban a mai beszédben sok esetben nem jelenik meg. A felszólító mondat szintén bizonyos átalakulás jegyeit mutatja, nemegyszer közelítve az eldöntendő kérdés ereszkedő-eső intonációjához. A férfiak és a nők mondatintonálásai között is megfigyeltek már különbségeket. Az efféle intonációs jelenségeket még nemigen lehet lezajlott változásokként értékelni, de a módosulások már jelezhetők.

3) Az intonációban rejlő gazdag kifejező lehetőségeket az írásbeliség jóval kevésbé tudja tükrözni, ám napjainkban a **digitális nyelvhasználat** valamennyire igen: többé-kevésbé egyezményes grafikus jelekkel, ikonokkal, ikoncsaládok-

kal, **emotikonokkal** (szmájlikkal) modális tartalmakat jelezhetünk a verbális szöveg mellett, de akár helyette is.

Az írásbeliségnek ezt az új, beszélt nyelviséghez lényegileg közel álló fajtáját, az elektronikus közvetítésnek ma már sokféle íráslehetőségét, az ún. **írott beszélt nyelvet** másféle új vonások is jellemzik. Így különféle mondattani és egyéb befejezetlenségek és rövidítések, melyekkel jobbra a kommunikációs kereteknek igyekeznek megfelelni, s köztük van az is, hogy az efféle üzenetekben az írásjelek elhanyagolhatóknak számítanak. A közlés célszerű rövidítése elsodorja őket, esetleg a nagybetűs mondatkezdés segít helyettük az értelmezésben. Az ómagyar korban **még** kevés a mondatátárjelölése, az SMS típusú szövegben **már** kevés, vagy inkább újra nincs is. Új típusát jelezheti mindez az egyszerű mondatoknak; erős mindennapi jelenlétüket a költészet, sőt a próza hasonló szövegalkotásai is tükrözik már.

Ha kitekintünk a mai **multimediális** szövegek világára, láthatjuk, hogy gyakori az a típus, melyben főként egyszerű mondatokat használnak: reklámok, ajánlások, karikatúrák képeihez, egyes klipekhez jól illenek az egyetlen predikatív szerkezetet tartalmazó mondatok: rövidek, mégis jól kifejezik vagy kiegészítik a képi mondandó lényegét.

3.4.3. AZ ÖSSZETETT MONDATOK (HAADER LEA)

Az összetett mondat minimálisan két mondat (két tagmondat) kapcsolata. Ezek grammatikai viszonyuk szerint két csoportba tartoznak: 1) **Alárendelő** a viszony, ha az egyik tagmondat grammatikailag függ a másiktól; ilyenkor fő- és mellékmondatról beszélünk: *Tudjuk, hogy a középkori kolostorokban kódexeket is másoltak.* 2) **Mellérendelő**, ha nincs ilyen függés a tagmondatok között: *A kódexeket a másolók ívfüzetekre másolták, az ívfüzetek egybekötése később történt.*

A mondattani változásokra fokozottan jellemző, hogy variációs lehetőségeken keresztül mennek végbe. A mondattanban gyakori jelenség, hogy több szerkezeti variáció hosszabb ideig él egymás mellett. Ennek következtében a történeti folyamatokat nehezebben lehet kimutatni.

Az összetett mondatok részletes tárgyalása a grammatikailag jelentősebb alárendelő mondatokkal kezdődik.

3.4.3.1. AZ ALÁRENDELŐ MONDATOK

Kialakulásuk

Már az **ősmagyar** korban létrejött az összetett mondatoknak a ma is használatos rendszere; a nyelvtörténet későbbi időszakaiban bekövetkező módosulások magát az alaprendszert már csak kis mértékben, főként a részletekben érintették. A kialakulás

szerkezetileg összefüggthetett szórendi változásokkal: a tipológiailag domináns SOV szórend SVO sorrendűvé alakulásával, ami a kommunikáció szempontjából a közlés kifejtettebbé, árnyaltabbá válásának a lehetőségével párosult: egy összetett mondatban (annak mellékmondatában) több „fért el”. Mindez jól érzékelhető a nyelvtörténet későbbi szakaszaiban is, például a korai és későbbi bibliafordítások viszonyában. A korai fordítások (SOV szórendet képviselő) igeneves szerkezeteit a későbbi fordítók igyekeztek mellékmondatban feloldani. Különösen a reformáció idején keletkezett fordítások törekedtek erre, elősegítendő a minél pontosabb anyanyelvű bibliaismeretet. Példaként álljon itt egy bibliai vers (Mt. 26: 47), amelyben a MünchK. (1416 u./1466) egyetlen, két többszörösen bővített igeneves szerkezetet tartalmazó mondatának Sylvester János 1541-es fordításában egyenesen hat tagmondat felel meg:

A MünchK. fordítása (33ra–33rb):

„Meg o è *bèzellèttè* im èliouo Iudas a· tizènkètto kòzsol eg z o vèlè [oc golèkezèt tòròckèl z rudackal / *èzèztettèc* a· papi fèdèlmectol / z a· nepecn^c vénitol]” [még ő e (= ezt) beszéllette (= beszélvén), im eljőve Júdás, a tizenkettő közül egy és övele sok gyülekezet, törökkel és rudakkal eresztettek (= eresztvén) a papi fedelmektől (= fejedelmektől) és a népeknek véneitől].

Sylvester fordítása (ÚT. 43a):

„Meg *mikoronn ezt mondanā* / imē az Iudās ki az tizenkēt tanjtuānnak èggik vala / eliuta / *ēs ū uele nağ* [ereg níp vala mell [ereg níp fel kiβűlt vala tōrűkuel *ēs fabotokual* / es mell [ereg boczāttatott vala az papoknak feiedelmitűl / *ēs az nipeknek vinitűl*]” [még mikoron ezt mondaná, íme az Júdás, ki az tizenkét tanítványnak egyike vala, eljuta, és övele nagy sereg nép vala, mely sereg nép felkészült vala törökkel és fabotokkal, és mely sereg bocsáttatott vala az papoknak fejedelmeitől és a népeknek véneitől].

Ami az alárendelő mondatok keletkezési módozatait illeti, a későbbi adatok valamása alapján a következőkben – az A), B), C) pontban – ismertetendő rekonstrukció tűnik a legvalószínűbbnek. A mellékmondatoknak három alaptípusa van: a *hogy* kötőszós mondatok – A); a vonatkozó kötőszós mondatok – B); a sajátos jelentéstartalmú mondatok – C). Ezek nemcsak a kialakulás, hanem a további változási hajlandóság szempontjából is különböznek.

Az alárendelő mondatok változásának vizsgálatakor a következő kategóriákat kell figyelembe venni.

A főmondatban:

- Az ún. **alaptag** – ehhez tartozik grammatikailag a mellékmondat: *Csodálkozott*, hogy Szent Ferenc megérti a madarakat; Csak keveset *hibázott* a

másoláskor, aki egykor ezt a kódexet készítette; A madarak éneke olyannak *tűnt*, mintha a felhőkből hallatszanék.

- Az **utalószó** – ez képviseli a főmondatban a mellékmondatot, és mutatja meg, hogy milyen mondatrészt fejt ki: Láttá *azt*, hogy Szent Ferenc ért a madarak nyelvén (tárgyi mellékmondat); Szent Ferenc volt *az*, akit követni szeretett volna (állítmányi mellékmondat); A madarak *olyan* hangosan énekeltek, hogy az egész erdő zengett (fokhatározói mellékmondat). A továbbiakban a mondatrészkifejtésről a szokásosnál kevesebb szó esik, bár jelentőségük – különösen a sajátos jelentéstartalmú mondatokkal kapcsolatban – kétségbe vonhatatlan.

A mellékmondatban:

- A **kötőszó** – szabályosan a mellékmondatot bevezető szó: Láttá *azt, hogy* Szent Ferenc ért a madarak nyelvén; Szent Ferenc volt *az, akit* követni szeretett volna. A madarak, *ha* meglátták Szent Ferencet, énekelni kezdtek. A mondatok elkülönítésében a kötőszó típusa határozza meg, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkezik az alárendelő mondat, és hogy milyen további változások mennek benne végbe.

Mindkét tagmondatnál kapcsolatban:

- A **sorrendjük** – melyik áll elől: a főmondat-e vagy a mellékmondat, vagy beékelődött-e valamelyik a másikba.
- Végül kereszteződő szempontként: van-e a mellékmondatnak ún. **sajátos jelentésárnyalata**, azaz feltételes, hasonlító, következményes vagy megengedő-e.

A) A *hog*y kötőszós mondatok

Ezeket az ún. **tartalomkifejtés** jellemzi, vagyis az, hogy a közölni kívánt teljes információ, a tulajdonképpeni mondanivaló a mellékmondatban van: „Ezt írhatom bizonynyal, *hog*y német császár Linzben vagon” (1532: NádLev. 222).

A főmondatok ebben a típusban a közlés szempontjából súlytalannak, lényegtelenebbnek mutatkoznak, s valójában különösebb következmény nélkül el is hagyhatók. Például: *Azt érezte, hog*y Margitot szeretik a kolostorban, *de azt is látta, hog*y sokan idegenkednek az önsanyargatásától. Elhagyva a főmondatokat a közlés teljes értékű marad: *Margitot szeretik a kolostorban, de sokan idegenkednek az önsanyargatásától*. A tartalmilag lényegtelenebb főmondatok alaptagjai többnyire a beszélőnek (közlőnek) valamilyen – tág értelemben vett – viszonyulását jelenítik meg a mellékmondatbeli közlésre vonatkozóan: azt érzékelt (látta, hallotta, észlelte); valamilyen érzellemmel viszonyul hozzá (szereti, utálja); valószínűsíti; minősíti stb., mindezek tehát jól körülhatárolható jelentéscsoportokba, szemantikai típusokba rendeződnek.

Hogy a nyelvhasználat szempontjából – bármelyik korban – milyen fontos főmondat típusról van szó, a történeti adatok nagy számán kívül a beszélőközösség mai nyelvhasználata is elégségesen igazolja. Gyakoriak az ilyesféle főmonda-

tok: *Úgy gondolom, hogy...*, *Az az érzésem, hogy...*, *Akarom mondani, hogy...*, sőt újabban az *Arról szól a történet, hogy...* Ezeknek a főmondattípusoknak az elterjedtsége jól támogatja az alábbi rekonstrukciót.

A *hogy*-os mondatok keletkezésében ugyanis feltételezzük, hogy a szöveg egymás mellett álló önálló mondatai kapcsolódtak össze egy ún. grammatikailag kötött folyamat révén. (Ez a lazább struktúrák irányából a grammatikailag kötöttebbek felé való elmozdulást jelenti.) Az első mondat tartalmazza a viszonyulást, a második a közlendőt: *Láttam. Szent Ferenc prédikált a madaraknak.* → *Láttam, Szent Ferenc prédikált a madaraknak.* Az effajta tagmondat-együttesekbe csak később került be a *hogy* kötőszó a szintaktikai függés jelzésére, máig is szép számban fordulnak elő kötőszó nélkül, ami azt is mutatja, hogy ez a fajta alárendelés – tartalmilag, szövegtani alárendelésként – már a szöveg önálló mondataiban rendelkezésre állt. A kapcsolat – annak ellenére, hogy a főmondati alaptagok nagy része grammatikai szempontból vonzatos – gyengének mondható a tagmondatok között, mert a mellékmondat (viszonylagos) önállósággal bír. Magának a *hogy*-nak is be kellett járnia azonban egy utat, hogy kapcsoló elemként jelenhessen meg ezekben a mondatokban, azaz vonatkozó kötőszóból ún. tartalmatlan kötőszóvá kellett válnia (l. a szófajttörténeti fejezetben).

A *hogy* kötőszós mondatok tulajdonságai így összegezhetők:

- a tagmondatrend tipikusan főmondat–mellékmondat;
- a közlés lényege, „gerince” a mellékmondatban van, a főmondat tartalmi súlya csekély;
- a főmondatok jól jellemezhető szemantikai csoportokat alkotnak;
- a tagmondat-együttesek kötőszó nélkül is létezhetnek.

Mindezek a tulajdonságok megjósolhatóvá teszik, hogy milyen változások várhatók ebben a csoportban. Mondatrészkifejtés szempontjából a *hogy*-osok között tárgyi, kötött határozói, alanyi, állítmányi és célhatározói mondatok szoktak előfordulni. Legtöbb a tárgyiak között van belőlük (ez az alaptagok vonzatának következménye: *mond, lát, hall, ért* stb): „azt mongyák *hog en kyal lejanja vagjok*” [azt mondják, hogy én király leánya vagyok – 1510: MargL. 3; tárgyi]; „ees chodalkoznak vala *hogh az azzonyallattal bezeellene*” [és csodálkoznak vala, hogy az asszonyállattal beszélene – 1506: WinklK. 298; kötött határozói]; „evneky ez volna zandoka · *Hog az fratereket mynd el oztanaja kylemb kylemb orzagogban*” [őneki ez volna szándéka, hogy az fratereket mind elosztanája különb-különb országokban – 1517: DomK. 29; alanyi]; „zerethni ýstenth telýes lelekuel. eez. hogý az the lelked ees az the ertelmed býzonsagba legen” [szeretni Istent teljes lélekkel ez, hogy az te lelked és az te értelmed bizonyosságba legyen – 1506: WinklK. 365; állítmányi]; „mýndenemet hagyom az peternek, *hog tanýtassag es az Eskolat el ne hagyassak vele*” [mindenemet hagyom az Péternek, hogy tanítassák és az iskolát el ne hagyassák vele – 1507: KLev. 16.; célhatározói].

B) A vonatkozó kötőszós mondatok

Bennük a mellékmondat nem tartalmaz lényeges közlendőt, csak „mellékes tartalmat” ad, innen a nevük is: **mellékes tartalomadó**. A kötőszók vonatkozó névmások vagy vonatkozó határozószók egyaránt lehetnek.

A két alaptípusnak: a *hogy*-kötőszós tartalomkifejtő, valamint a vonatkozó kötőszós mellékes tartalomadó mondatoknak a különbségére világít rá az alábbi két mondat: „Ezt írhatom bizonynyal, *hogy német császár Linzben vagyon*” (1532: l. fent), illetve „*a mit írtál Botthyányinak*, [...] abbéli gondodat elhagyd” (1532: 222–3). Míg az első esetben a mellékmondatból egy konkrét eseményről (tényről) értesülünk, a másodikból nem tudjuk meg, hogy mi volt a levél tartalma, arra csak utalás történik. A vonatkozó mondatok tehát egészen más kontextusban használatosak. Ilyenkor a megnyilatkozó valamilyen háttértudásra épít, hivatkozik. Ez lehet a résztvevőknél hangsúlyozottan közös is, de valamilyen okból – konspiráció, titok vagy titkolózás – nem nyilvánítandó ki: „*az mith ýrtal* azt megh ertetem” [amit írtál, azt megértettem – 1526: KLev. 60.]. A misszilisekben, hadijelentésekben gyakran választott típus.

A vonatkozó mondatok létrejöttére a *hogy*-osoktól eltérő rekonstrukció tehető fel – bár a forrás ebben az esetben is két egymás melletti mondat lehetett, például: *Ki fél? Jöjjön hozzám. A ki* több funkciót hordozó névmás volt (ugyanezen alakjában kérdő, határozatlan, majd vonatkozó névmás egyaránt lehetett). A kérdő névmás átértékelődése vonatkozóvá – a mondatok hangsúlyviszonyainak megváltozásával – az alábbi fázisokon keresztül történhetett: *Ki fél?... → Valaki fél?.../Ha valaki fél... → Aki fél, jöjjön hozzám*. A vonatkozó mondatok tehát elől álló mellékmondatból jöttek létre, a folyamat pedig kezdetben nem vonta még maga után a vonatkozó névmási kötőszó alakjainak elkülönülését. A poliszémia még a későbbi korokban is – amikor már a határozatlan, valamint a vonatkozó névmás is önálló alakokkal rendelkezett – részben megmaradt; l. ma is: *Ki* korán kel, aranyat lel.

Ami a mondatrészkifejtést illeti, a vonatkozó névmási kötőszós mondatok központi kategóriájának valószínűleg a jelzői mellékmondatot lehet tekinteni. Ezekben eredetileg a főmondat is tartalmazhatta azt a szót, amelyre a mellékmondat vonatkozott. Az ómagyar korban is – ritkán – előfordulnak még ilyen szerkezetű mondatok: „*mely tagoknak* mýatta vetkezet vala. azon *tagogba* gevretetýk vala es” [mely tagoknak miatta vétkezett vala, azon tagokba gyötretik vala is – 1510: PéldK. 40].

A jelzői mellékmondatok többi típusa ebből a típusból magyarázható tagmondatcserével és/vagy a jelzett szó elmaradásával a mellékmondatból. A jelzői mondatokban jellegzetes az a tagmondatrend, amelyben a mellékmondat a főmondatba ékelődik annak alaptagja után: „Az (az) *ember, aki bort iszik*, ne prédikáljon vizet”.

A többi mondatrészkifejtő vonatkozó mondat keletkezhett a jelzői mondatok redukciójával is: például *Aki bort iszik, az [Ø] ne prédikáljon vizet* (alanyi), de a

fent vázolt általános változási folyamatnak megfelelően is: *Ki bort iszik? Ne prédikáljon vizet* stb. Vonatkozó mondatok a célhatározás kivételével minden mellékmondattípusban előfordulnak.

C) A sajátos jelentéstartalmú mondatok

Ezek az előző két csoporttól eltérően nem a szöveg önálló mondataiból származnak, hanem másodlagos keletkezésűek: egy-egy már meglevő mondatrészkifejtő mondattípusra „tapadtak rá” többtjelentésként. Hogy éppen melyikre, az többnyire abból is látszik, hogy milyen a kötőszavuk, kifejezőeszközeiket ugyanis abból a típusból vették, amelyben keletkeztek. Innen a későbbiekben – különféle utakon – terjedtek át más mondatokba is.

A **feltételeesség** bölcsője az időhatározásban van, és kötőszava, a *ha* is eredetileg időhatározói kötőszó volt; vö. „de ez leeyany *ha* zwletek kyraly hon nem leetteteek” [de ez leány *ha* (‘amikor’) születék, király hon nem letteték – 1529–1531: ÉrsK. 453]. A fő- és a mellékmondat cselekvése az időhatározói mondatokban ugyanis gyakran (bba)n együtt járhatott: ezek nemcsak esetlegesen, hanem okszerűen is egybeeshettek. Ezen az úton vált a mellékmondat cselekvése a főmondat cselekvésének feltételévé. Az időviszonyt (‘amikor... akkor’) felváltja az oksági viszonyt tartalmazó feltételeesség: ‘ha ... akkor’: „de *ha* te zywedeth latom: banatomath nem mondhatom” [de *ha* te szívedet látom, bánatomat nem mondhatom – 1513: CzechK. 63].

A **hasonlítás** az igei (igenévi) alaptagú állapot/mód/fokhatározói mellékmondatokra épült rá elsősorban. Kialakulásához különösen hozzásegítettek egyes párhuzamos szerkezetű vonatkozó mondatok: *Úgy/Annyira szerette Szent Ferencet, ahogyan/amennyire az apját szerette*. (Az ilyen szerkezetű mondatok a hasonlítást ma is képesek önmagukban, azaz hasonlító kötőszó nélkül kifejezni.) A hasonlításnak a fenti mondattípusokból örökölt, kezdeti kötőszava a *hogy* (‘ahogy’): „furi[cte mu]ia⁴ etety ymletí. ug *hug* ana [ciluttet]” [fűrszti, mossa, eteti, emleti (= szoptatja), úgy, hogy anya szülöttét] – 12. sz. vége – 13. sz. eleje / 1350 k.: KT].

A *hogy* – valószínűleg többszörösen megterhelt volta miatt is – hamarosan felváltódott más kötőszókkal, közöttük a máig univerzálisan használható *mint*-tel. A kötőszókészlet különösen korábbi nyelvtörténeti korokban tarka, és a használat némileg „ízlés dolga” is: elsősorban a *miként* és a *miképpen* váltakozott egymással és a *mint*-tel. Közülük a *miként*-et főleg a Huszita biblia terjesztette el: „Lègèn te akazatod *mikent* meñbèn z azòkent földön” [legyen te akarod *miként* mennyben és azonként földön – 1416 u./1466: MünchK. 68rb]. Más – a különböző hasonlításfajtákban alkalmazott – kötőszók: *akár, akárcsak; minél, mentől; hogyanem(mint), mintsem, semmint, hogysem, semhogy* stb.: „ynkab ewrewlhes *hogy nem* fely” [inkább örülhess, *hogynem* félj – 1510: PéldK. 85]. A hasonlításhoz társulhat még feltételeesség is, ilyenkor a kötőszók kombinálódnak: *mintha*,

hamint, minthogyha. Egyedülálló a JókK. *hogyhana* kötőszava: „mytt gýczekedel *hogý hana* nem vewteduolna” [mit dicsekedel, hogyhana (‘mintha’) nem vetted volna – 1370 u. /1440 k.: JókK. 32].

A mellékmondatok **következményes** jelentésárnyalata azt fejezi ki, hogy a főmondatban megnevezett cselekvésnek, tulajdonságnak, esetleg az egész mondat tartalmának mi a **nem szándékolt** fejleménye. (A célhatározói mellékmondatokban ezzel szemben – a kötőszó, a *hogy* azonos volta ellenére – szándékoltságról van szó.) A következményesség ugyanúgy az állapot/mód/fokhatározói csoportból indult ki, mint a hasonlítás. Ugyanaz a főmondat általában folytatható is akár hasonlító, akár következményes mellékmondattal: Szent Ferenc úgy söpört, *mint egy a cselédek közül* – Szent Ferenc úgy söpört, *hogy társai csodálkoztak.* A következményesség kialakulásában különleges szerephez jutottak a cselekvés intenzitását kifejező fokhatározói mondatok: „nalad leeteeth vgý zeresse. *hogý* o magad el felegýe” [nálad létét úgy (‘annyira’) szeresse, hogy ő magát elfeledje – 1513: CzechK. 53–4]; „az sok heuerésben a Gyermek *ugý megh Neõ* nála *hogý* el nem lehet túle” [az sok heverésben a gyermek úgy megnő nála, hogy el nem lehet tőle – 1632: LobkowitzLev. 137].

A **megengedésnek** a jellege és a keletkezés módja is eltérő a fent említett másik háromtól, azoknál sokkal heterogénebb. Maga a jelentéskategória is komplex: több tényezőt, mint például ellentétet, ráhagyást, feltételezést és „fonák oksági” viszonyt foglalhat magában. A legjellemzőbb tartalmi mozzanat talán a fonák okság: *Bár Szent Ferenc beteg volt, elment prédikálni.* A mellékmondat tartalmának (beteg volt) az lenne a „szabályos” okozata, hogy nem ment el prédikálni, ennek azonban a főmondat az ellenkezőjéről tudósít; így az ok–okozat helyett ok–fonák okozat teljesül. A megengedés mellérendelő párhuzama a megszorító utótagú ellentétes mondat, amely tartalmilag ugyanazt fejezi ki: *Szent Ferenc beteg volt, mégis/de elment prédikálni* – és amely egyik forrása is volt. A megengedő mondatok kötőszókészlete rendkívül változatos, és mutatja a sok szálú keletkezést: e mondattípus kialakulásában az ellentétes mellérendelésen kívül az időhatározói és a feltételes mondatoknak egyaránt szerepük volt, sőt egyes devalválódott főmondatokból is keletkezett kötőszó (pl. a *bár, jóllehet*; ezekről l. később a *hogy*-osok változásainál). A legjellemzőbbek: *pedig (kedig)* (ez egyben szembeállító ellentétes kötőszó is, de akkor más a pozíciója, a megengedésben mindig a tagmondat élén áll), továbbá *ámbar, bár, bárha, ha ... is, habár, holott, jóllehet, maga, noha, ugyan; annak ellenére, annak dacára, hogy...*; valamint az *akár-, bár-* előtagú általános névmások: „ym en magam fel megek az kegelmed parancholathyara, *maga* nynch yo egessegem” [ím én magam felmegyek az kegyelmed parancsolatjára, *maga* (‘bár’) nincs jó egészségem – 1553: LevT. 1: 123]; „az kegyesseges ziz *ha meegh* bozwsagoth zenwed ees semýnek thwgýa” [az kegyességes szűz, *ha még* bosszúságot szenved is, semminek tudja – 1529–1531: ÉrsK. 197]; stb.

A további változások irányai

A következőkben azt vizsgáljuk, milyen tipikus változási folyamatok mentek végbe a három, kötőszava alapján jellemzett mondat típusban. Csak a szerkezeti változásokról lesz szó, a kötőszók változásainak ismertetéséről nem, jóllehet megjelenésük, funkcióváltozásuk, kihalásuk folyamatosan zajlik a nyelvtörténet folyamán. Részben azért, mert az eredeti kötőszó más funkcióra foglaldott le (vö. pl. a *ha ~ mikor*, *hogy ~ mint* párokat, utóbbi egyben a funkcionális megterheltség elkerülésére is példa), részben a kordivat változásainak eredményeképpen; vö. például a mára kihalt *hogyhana*, *olymelyha*, *mené* ('mihelyt') stb. kötőszókat. A változások többnyire a morfológiailag egyszerűbb felépítésű kötőszóktól a morfológiailag jellegzetesebbek, „beszédesebbek” irányába történtek.

A) A *hogy* kötőszós mondatok változásai

A legmélyrehatóbb szerkezeti változás ezt a típust érintette, amennyiben „súlytalan” főmondatuk grammatikalizációs folyamat révén elveszt(het)ette főmondati státusát, és abból kötőszóvá, módosítószóvá, partikulává vált. A *bizony*, *biz*, *hadd*, *talán*, *lám* módosítószók, ill. partikulák ezen az úton egykori főmondatokból jöttek létre, akárcsak a *hiszen*, *tudniillik*, *tudnimélt*, *jóllehet*, *bár*, *avagy*, *azaz* stb. kötőszók is. A grammatikalizáció mint változást előidéző folyamat az egész nyelvtörténeten – máig – végighúzódik. A változás egyes lépéseit ebben a csoportban a *bizony* módosulásának állomásaival példázzuk. Az, hogy a változás minden fázisára (a kiinduló- és a végpontra is) lehet – ómagyar és középmagyar, esetleg későbbi – példát találni, összefügg a mondatannak már említett nagyobb variációs igényével, és mutatja a szintaktikai változásoknak azt a (morfológiailagtól eltérő) sajátosságát, hogy ezek nem egyszer s mindenkorra mennek végbe, nem „kihalásos” jellegűek. A szintaktikai változások (és a hozzájuk kapcsolódó jelentésváltozások) megítélésakor főleg az jelenti a nehézséget, hogy a változáshoz itt többnyire nem tartozik alaki (morfológiai) módosulás. Ezért az egyes fázisok értelmezésekor a lehetséges grammatikai fogódzókat keressük: a meglevő vagy hiányzó utalószót, kötőszót, a tagmondatok sorrendjét, a vizsgált elem helyét a mondat szerkezetében stb.

A *bizony* grammatikalizációs folyamatának állomásai a főmondati állítmányi pozíciótól a partikulává válásig:

a) „*byzon az hog halz · byzontalan az kedeg · mykoron ... halz meg*” [bizony az, hogy halsz, bizonytalan az kedég, mikor halsz meg – 1522: HorvK. 132]; „*Es az embernek fia bizoñ az, hoğ el megen*” [és az embernek fia bizony az, hogy elmegyen – 1541: SylvÜT. 118b]. A *bizony* itt melléknévi szófajú, 'biztos <dolog, tény>' jelentésű, a főmondat teljes értékű, a mondatban utalószó és kötőszó is van, a tagmondatok sorrendje főmondat – mellékmondat);

b) „*bizony hogy nehéz vagyok most az íráshoz*” (1555: NádLev. 93); „*Bizoni ezek eh bezedek, homalios bezedek*” [bizony ezek e beszédek homályos beszédek

– 1535: Ozorai 392]. A *bizony* jelentése itt változni kezd: már nem tényszerűséget, hanem az erősítő, bizonygató szándékot képviseli, kötőszóval, de inkább már anélkül áll.

c) „De ez *bizonj* nem *yg*asag” [de ez bizony nem igazság – 1529–1531: ÉrsK. 482]; „Barackfaym *Bjzoni* Jok voltak” [barackfáim bizony jók voltak – 1575: Abaffy 1968: 47]. A *bizony*nak itt már a szófaja is változik: a melléknévtől a módosítószón át a partikuláig. Kötőszó természetesen nincs, és a *bizony* pozíciója is megváltozott: belesüllyedt egykori mellékmondatába.

d) A folyamat végállomása a korabeli diskurzuspartikulának felfogható *bizony*: „Ah pedig miből e [et? *bizoni* eh nağ [ok fogiatkozásbul” [az pedig miből esett? bizony e nagy fogyatkozásból! – 1535: Ozorai 395]. Partikula minőségében alaki redukciót is szenved(het)ett: „Ezt *biz* édes atyám nem jól cselekedted” (1781: Piskolti: MTSz.)

B) A vonatkozó mondatok változásai

Ezek más jellegűek, és kevésbé erőteljesek. Bennük a főmondat nem törölhető, hiszen egészen más tulajdonságokkal rendelkezik (nem súlytalan, nem sorolható szemantikai csoportokba). A változások itt jellemzően a fő- és mellékmondat határán történtek: a tagmondathatár eltolódott, ami által az egykori főmondati utalószóból + a mellékmondatbeli kötőszóból összetett kötőszók jöttek létre, például *aki*, *ami*, *amely*; továbbá *úgyhogy*, *annyirahogy*, *úgymint* ’mintha’, *olymely* ’mintegy’, *olymint*, *olymiképpen*, *olyha* ’mintha’, *olymelyha* stb. Közülük némelyek már kihullottak a rendszer elemei közül.

A tagmondathatárt eltoló grammatikalizációs folyamatot az *aki* (*ami*, *amely*) névmás kialakulásán mutatjuk be. Ez az a változásfolyamat, amely által a kérdő-vonatkozó névmási kettős funkció megszűnt, és amely alaki elkülönüléssel is járt. A kiinduló szerkezet: „te vağ *az*, *ki* iocat meg *nomocz*” [te vagy az, ki jókat megnyomodsz (= eltiporsz) – 1495 e.: GuaryK. 29]. Az írásjel mutatja, hogy az *az* még a főmondatba tartozik. A tagmondathatár eltolódásával járó változás csak olyan mondatokban mehetett végbe, amelyeknek az utalószava semmilyen ragot vagy jelet nem tartalmazott. A folyamat – legalábbis ami az alaki változást illeti – a középmagyarban vett nagyobb lendületet, bár már az ómagyarban is akad példa a végállomásra is: „mychoda az *akyt* az te azzu kezeydben tartaz” [micsoda az, akit az te aszú kezeidben tartasz – 1510: PéldK. 69]. Az összetapadás fázisai: *az ki* → *akki* → *a’ki* → *a ki* → *aki*.

Néhány példa az egyes fázisokra: „de ennekem nÿnchen olÿ, *az kÿth* egj forrenthnak allattha el adhattnek” [de énnekem nincsen oly, azkit egy forintnak alatta eladhatnék – 1586: Úsz. 83]; „hoğ incább mind hamis hitűuec *ackic* ezt fogattác” [hogy inkább mind hamis hitűek, akkik ezt fogadták – 1549: DévaiTízp. G2a]; „*A’mi* lótt, az meg-marad; *a’mellyek* következendők, már voltak” [ami lett, az megmarad, amelyek következendők, már voltak – 1626: KáldiBibl. 587]; „nincs

mibe megütközzék, *a ki futva jár*” (1636: PázmányPr. 1: 422); „*Aki az I[tent ismeri ... minden ioual es tudomannial beuelkedik*” [aki az Istent ismeri, minden jóval és tudománnyal bővelkedik – 1588: Frank. 111b].

Mivel a mutató névmások nemcsak mély hangrendű (veláris), hanem magas hangrendű (palatális) változataikban is lehettek utalószók az ómagyarban (valószínűleg nyelvterületi sajátosságként), hasonló folyamattal *e(z)*-előtagú vonatkozó névmási kötőszók is keletkeztek: „*E mith irtam meghiuatatlan irtam*” [emit írtam, meghívatatlan írtam – 1508: NádK. 265]. Ez a jelenség azonban – mivel általános a veláris utalószó volt – csak szórványos lehetett, és folytatás nélkül maradt.

C) A sajátos jelentéstartalmú mondatok változásai

Irányuk alapvetően eltér az előző két csoportétól, ami abból következik, hogy a sajátos jelentéstartalmú mondatok – mint már szó volt róla – nem két, eredetileg a szöveg önálló mondatának összekapcsolódása által, hanem már meglevő alárendelő konstrukciókban keletkeztek. Az alárendelő mondat már maga is rendelkezik jelentésviszonnyal, erre rakódtak rá további jelentésként a sajátosak különféle típusai. A szemantikai túlsúly ezekben a tagmondategyüttesekben oda vezethetett, hogy grammatikai függésüket elvesztve az alárendelő szerkesztésmód már csak forma marad, a funkció valami más lesz. Két fajta továbbalakulással lehet itt számolni.

1) Az egyik változásirány a **mellérendelő értékűvé** válás: „*mikepen adamba mind meghalnak: ezenkepen Cristusba mind megh eleuenottetnek*” [miképpen Ádamba mind meghalánk, ezenképpen Krisztusba mind megelevenedtetté[n]k – 1532: TihK. 69]. Bár a kifejezőeszközök (a forma) hasonlító módhatározásra utalnak, az ilyen mondatok már nem alárendelő viszonyúak, hanem kapcsolatot vagy szembeállító ellentétet fejeznek ki; az idézett adatban például: ‘Ádamban meghaltunk, de Krisztussal feltámadunk’. A tagmondatsorrend általában mellékmondat–főmondat egymással korreláló kötő- és utalószóval, a mellékmondatok pedig mindig teljes szerkezetűek. A középmagyarban szaporodnak az ilyen mondatok, és a vallásos prózán kívül a világi (tudományos) prózában is megjelennek.

Hasonló változások a következményes mondatokkal kapcsolatban is lezajlottak, a funkció itt a mellérendelő következtető mondaté: „*csak egyszer sem estem el, úgy hogy* (‘tehát’) én majd elhitettem magammal, hogy én soha lóval meg nem esem” (1710 e.: BethlenÖn. 275); „*Ees nem felele neký chak egy zowalýs, wgý annyýra hogý az feýedelem igen meg chodalkoznek rayta*” [és nem felele neki csak egy szóval is, úgyannyira hogy (‘tehát’) az fejedelem igen megcsodálkoznék rajta – 1536: PestiÚT. 62b].

2) A másik változási irány a **mondatrésszé** válás. Itt is ugyanúgy érvényes, hogy a mellékmondatoknak csak a formája alárendelő, bennük sem a mondatrész-kifejtés, sem a sajátos többletjelentés nincs már jelen: „*ez wýlag nem wolth ew-*

reke hanem ewtet Isten teremte *mýnt uirgilius meg járta*” [ez világ nem volt örökké, hanem őtet Isten teremté, mint Vergilius megírta – 1529–1531: ÉrsK. 487]. A forma szerint hasonlító mondatok esetében a funkció rendszerint tekintélyekre való hivatkozás lett (hasonlóan az idéző mondatokéhoz), továbbá a beszélő véleményének kifejezése az eredeti főmondati kijelentéssel kapcsolatban. Funkcionálisan nem többek ezek, mint egy *szerint* névutós határozó egy egyszerű mondatban. Már az ómagyar kódexekben sok van belőlük, a középmagyar prédikációs irodalom pedig szinte tobzódik az effajta mellékmondatokban: „Az Chri[stus] fogantatek zent lelők I[stentől] az [ziznek meheben *mint meg vagon az Credoban*, az binő[őknek] valt[agára]” [az Krisztus fogantaték Szentlélek Istentől az szűznek méhében mint meg vagon az Credóban az bünösöknek váltságára – 1588: Frank. 91b].

Egy – a funkciónak megfelelő – *szerint*-es példa: „Ennek az utálat[os]ságnak [zörnységé-ért nem akara édes Üdvözöttünk (*egy írás-magyarázo tudós Bölcs bizonsága-[zerént]*) a’ kere[zt-fának] oltárán könyörögni azokért, a’ kik csúfolodva [zidalmazák-vala őtet]” [ennek az utálatosságnak szörnységéért nem akara édes üdvözítőnk (egy írásmagyarázo tudós bölcs bizonsága szerint) a keresztfának oltárán könyörögni azokért, akik csúfolódva szidalmazák vala őtet – 1725: CsúzyPr. 674–5].

A középmagyar kortól kezdve a devalválódott tagmondatok a helyesírásban már grafikai jelet is kap(hat)nak: zárójelbe teszik őket.

A feltételes mondatokkal kapcsolatban is be lehet számolni hasonló változásról, ilyenek a *ha lehetséges*, *ha (kegyelmednek, neked stb.) tetszik*-féle mellékmondatok (‘lehetőség szerint’, ‘tetszésed szerint’): „állapodgyunk-meg már itt [...] és, *ha lehetséges*, tegyük-le a’ bennünk régen meg-rögzött hibás vélekedéseket” (1791: Wesp[re]mi: MTSz.); „Vedd jó nevenn, vagy *ha tetszik*, szidj meg érte bárátom” (1791: Pálóczi Horváth Ádám: MTSz.).

Melyek tehát a sajátos jelentéstartalmúak változásainak a jellemzői? A forma változatlanul marad, de:

- szemantikailag: a mondatrészi jelentés, valamint a sajátos (hasonlító, feltételes, következményes) jelentés felszámolódik;
- szerkezetileg és az előzőktől függően: felszámolódik az alárendelés, azaz a beágyazódás.
- A főmondat–mellékmondat együttesét nézve a változás iránya: alárendelés → mellérendelés (1. típus). E típus változása tulajdonképpen ellentétes a grammatikalizációval, amennyiben éppen a grammatikailag kötöttebb, feszebb struktúrák irányából megy a kötetlenebbek felé.
- Csak a mellékmondatokra nézve: mellékmondat → szerkezetszintű mondatrész – a beszélői viszonyulás kifejezésére (2. típus).

17. táblázat: Az alárendelt mondatok összefoglalása
az őket meghatározó kategóriák alapján

	<i>hogy</i> kötőszós mondatok (tartalomkifejtés)	Vonatkozó kötőszós mondatok	Sajátos jelentéstartalmú mondatok
Alaptag	Szemantikailag jellemezhetők	Szemantikailag nem jellemezhetők	
Kötőszó	<i>hogy</i> ; Ø (azaz kevés számú stabil elem)	Vonatkozó névmások és határozószók előtag nélkül; <i>a(z)</i> előtagú alakban (ómagyar fejleményként)	A kötőszóállomány részben alakulóban; a hasonlító és megengedő kötőszókészlet változó-kony, sok elemet tartalmaz
Utalószó	A mutató névmások hangrendje a veláris többség mellett palatális is lehet		
Tag-mondat-sorrend	Főmondat– mellékmondat	Mindhárom típus	– A következményesség-nél: főmondat–mellékmondat; – a többinél: változó (altípustól is függően)
A nyelvi változás jellege/ mibenléte	Grammatikalizáció; forrástartománya a mondat szerkezetet is érintő, a főmondatot törölő grammatikalizációs folyamatnak	Grammatikalizáció; forrástartománya a tagmondathatárt eltoló grammatikalizációs folyamatnak	A tagmondat együttes: 1) mellérendelő értékűvé válik; 2) a devalválódott mellékmondat mondatrész értékűvé válik

Keletkezési módozataikra, tulajdonságaikra nézve tehát az alárendelő mondatok három alosztálya eltérő grammatikai vonásokat mutat, és ugyanez vonatkozik változási hajlandóságukra, a változás jellegére és irányára is.

A változások a jelek, szerkezetek tartalmi oldalát (a szemantikai összetevőt) mindenképpen érintik, a formait azonban már sokszor nem. Ez – az alacsonyabb nyelvi szintekhez képest – az összetett mondatokban keletkezett elemek jó részére jellemző. Az, hogy létrejött-e alaki változás, többnyire összefügg a folyamat régiségével, és nem független a keletkezett elemnek a grammatikai rendszerben elfoglalt központibb vagy periferikusabb helyétől. Lényeges, hogy mindezek a folyamatok igen jelentős ingadozást mutatnak, akár több korszakon keresztül is egyszerre lehet (van) jelen a változás kezdő- és végpontja (a forrás- és a céltartomány), valamint annak egyes fázisai. (Ilyesmi nehezen képzelhető el pl. a ragok változási folyamataival kapcsolatban.) Ezért talán felállítható egy olyan összefügg-

gés, hogy minél magasabb nyelvi szinten jön létre az úgynevezett grammatikalizációs folyamat, annál nagyobb az esély arra, hogy az alaki változás csak csekély mértékű, és hogy jelentős az ún. grammatikalizációs poliszémia, a régi és új minőség egymás mellett létezése.

3.4.3.2. A MELLÉRENDELŐ MONDATOK

A mellérendelő viszonyú tagmondatok között – mint már a bevezetésben szó volt róla – nincs grammatikai függés, a köztük levő viszonyt csupán a két tagmondat tartalma határozza meg. Ezért kialakulásuk menete jóval egyszerűbb lehetett az alárendelőknél.

A tartalom által való összekapcsolódásból két lényeges dolog adódik: 1) A mellérendelő mondatok kezdetben mind kötőszó nélküliek voltak (ez máig is lehetséges). 2) Mivel a saját kötőszók minden egyes mondattípusban később teremtdtek meg, a mellérendelő mondatokkal kapcsolatos változások elsősorban (ha nem is kizárólagosan) a kötőszóállomány kialakulását, bővülését érintik.

Kialakulásuk

Ami létrejöttük idejét illeti: a kötőszóállomány az **ősmagyar** korban kezd kialakulni, ami e mondatoknak ekkori meglétét kétségtelenül mutatja. Azok a tartalmak pedig, amelyek a kezdeti (mellérendelő-előzménynek tekinthető) mondatokat összetett mondatokká alakították, térben és/vagy időben közeli, egymással párhuzamosan végbemenő cselekvéseket, eseményeket kapcsoltak össze. Ez a fajta kapcsolat határozatlan tartalmú volt, és benne – a változás további lehetőségeként – a többi tartalmi-logikai viszony (ellentét, választás, okság) lehetősége is benne foglaltatott. Ilyen mondatok később is előfordulnak: „ne legetok kemen zŷwóeek, [Ø] aldozzaatok az baluanŷoknak” [ne legyetek kemény szívűek, áldozatok a bálványoknak – 1518 k.: SándK. 27]. Ebbe az adatba a kizáró ellentétre utaló *hanem* kötőszó illik bele, ugyanakkor a latin megfelelőben a kapcsolatos *et* áll.

Két mondatnak tartalmi alapon való kapcsolatba lépésével az alábbi mellérendelő viszonyok jöttek létre:

1) kapcsolatos (altípusaival: egyszerű, hozzátoldó, fokozó, összefoglaló, megosztó), például: „Ez evrevmmel *nem chak* fevldiek evruendenek. *de* az menyey lelkek *es* [...] evruendenek” [ez örömmel nemcsak földiek örvendenek, de az menyeyi lelkek is ... örvendenek – 1514–1519: CornK. 39r; ellentétesen hozzátoldó]; „*hol* neki zol vala / *Hol* feŷet / *hol* orŁaiat · *hol* kezeit / *Hol* labait [...] Lokolŷa-vala” [hol neki szól vala, hol fejét, hol orcáját, hol kezeit, hol lábait ... csókolja vala – 1508: NádK. 302; megosztó]; „es euel az bintes el tauoztathatiatok: istennek zinetes megh lathattiatok” [és evvel az bűnt is eltávoztathatjátok, Istennek színét is megláthatjátok – 1532: TihK. 13; összefoglaló].

2) ellentétes (altípusaival: szembeállító, kizáró, megszorító), például: „Nemikoron sötetec valatoc, mostan *kegeg* vrbán világosoc vattoc” [némikoron sötétek valátok, mostan *kedég* úrbán világosok vagytok – 1525: VitkK. 2; szembeállító]; „te kegyedmed [!] azt nem gyevezte varny. *hanem* reya irtal az my iobbagyunkra” [te kegyelmed azt nem győzte várni, hanem ráírtál a mi jobbágyunkra – 1526 e.: KLev. 62.; kizáró]; „nem hallyauala az bezedekett [...] *De maga* lata hogý zent fferencz ky terýeztýuala ew kezeýtt” [nem hallja vala az beszédekét, demaga ('de') látá, hogy Szent Ferenc kiterjeszti vala ő kezeit – 1370 u. /1440 k.: JókK. 43–44; megszorító].

3) választó, például: „*auagy* meg agyad ennekem ez fratereket · *auagy* el bochas engemet es” [avagy megadjad énnekem ez fratereket, avagy elbocsáss engemet is – 1517: DomK. 321].

4) következtető, például: „mý vagýunk az cristusnak közalb valo rokonsagý: halgassatok *azert*” [mi vagyunk az Krisztusnak közelebb való rokonsági, hallgassatok azért – ApMélt. 36].

5) magyarázó, például: „úrfi, csak erre menjünk, *hiszen* a sárga virág is mind látszik, a lónak a térdit sem éri a víz” (1710 e.: BethlenÖn. 272–3). A mellérendelő viszonyok aránylag könnyedén fonódtak egymásba (a példákat l. lejjebb). Olyan összefüggés is megfigyelhető, hogy minél gazdagabb, változatosabb jelentésű (minél szemantikusabb) egy viszony, annál hajlamosabb más típusokkal való érintkezésre (ilyen pl. a fokozó kapcsolat); viszont minél szerkesztettebb egy típus (pl. páros kötőszó kapcsolja), annál kevésbé fogékony ilyesmire (ilyen pl. az összefoglaló és megosztó kapcsolat vagy a választó viszony).

A mellérendelés kapcsolóelemei három főbb csoportot alkotnak:

1) Az elsőbe a **többfunkciós** kötőelemek tartoznak, azok, amelyek – főleg ősiségük miatt – többfajta viszonyban is megjelennek. Itt a kötőszó-nélküliséget ([Ø] kötőszót) is számba kell venni: „[yrolmol [epedyk. [Ø] buol ozuk epedek [...] Scegenul [cep[egud [Ø] wirud hioll wyzeul” [siralommal sepedek, búval aszok, epedek [...] szégyenül szépséged, véred híul vízül (= véred kiömlik vízként) – 13. sz. első fele / 13. sz. második fele: ÓMS.; kapcsolatos]; „Keguggethuk fyomnok / [Ø] ne leg / kegulm mogomnok” [kegyedjetek (= kegyelmezzetek) fiamnak, ne legy[en] kegyelem magamnak – 13. sz. első fele / 13. sz. második fele: ÓMS.; ellentétes]. Tipikus a sokfunkciós, „mindenre jó” és: „Engede urdung intetvinec. e / evoc oz tiluvt gimil[twl. e / oz gimil[ben halalut evoc” [engede ördög intetének (= unszolásának), és évék az tiltott gyümölcstől, és az gyümölcsben halált évék – 12. sz. utolsó negyede / 1195 k.: HB.; kapcsolatos]; „Azok meg atkoznak es te meg aldaz” [azok megátkoznak, és te megáldasz – 15. sz. első fele / 15. sz. vége és 1520 előtt: AporK. 124; szembeállító ellentétes]; „semmit *ne* bankogýal eeslakýal výgan” [semmit ne bánkódjál, és lakjál vígan – 1526: KLev. 60.; kizáró ellentétes]; „Vram [...] moss meg engem · es honal ionkab feierolok” [uram, moss meg engem, és hónál inkább féhérelek – 1508: DöbrK. 108; következtető] stb.

2) A második, a legfontosabb csoportba az egyes viszonyoknak a nyelvtörténet folyamán kialakult, **speciális** kötőszavai tartoznak. A legtipikusabbak:

- kapcsolatosak: *is, is-is, nemcsak ... de/hanem ... is, sőt, hol ... hol, néha ... néha, egyrészt ... másrészt, mind ... mind;*
- ellentétesek: *de, azonban, ellenben, pedig, hanem;*
- választó: *(a)vagy* (egyedül vagy párosan);
- következtetők: *így, azért, ezért, ennélfogva, tehát;*
- magyarázók: *ugyanis, tudniillik, vagyis, hiszen* stb.

3) A harmadikba – **járadékos** elemekként – olyan határozószók, módosító partikulák tartoznak, amelyek főként fokozó szerepűek: „jelenled meg lelkenec, *Sog incab meg* erzedd velem” [jelenled meg lelkenec, sőt inkább még érzessd velem – 1525: VitkK. 84]. Ezek mutathatják a különféle mellérendelő típusok egymásba fonódását is: „*nem chak* oktan allatoknak rut[aga vagy on ev bennevk. *de meeg ennek felette* az bynnek ... *es.* rut[aga vagy on ev bennevk” [nemcsak oktan állatoknak rútsága vagy on öbennük, de még ennek felette az bűnnek is rútsága vagy on öbennük – 1514–1519: CornK. 122v; ellentétesen hozzátdold és fokozó kapcsolat]; „a’ midőn olly Nemessi Társaságot éppit, a’ hol *mind* a nemessi jó erkölcsöknek gyakorlása lehessen, *mind penigh kiváltképpen* a’ hadi vitézség mesterségének oskolát emeljen” (1707: RádayIr. 2: 168; a mondatban összefoglaló kapcsolat, valamint szembeállító ellentét fonódott össze). A mellérendelő kötőszók kialakulásában a szófajváltásnak volt meghatározó szerepe. Az előzményszófajok főként határozószók (pl. *azonban, ellenben, tehát*), partikulák (*de, és, is*), vagy speciális főmondatok (pl. *avagy, hiszen*).

A változások irányai

A mellérendelő mondatokat érintő változások két típusúak lehetnek.

1) A rendszert is érintő változás a magyarázó mondatok kialakulása, amely szokatlanul későn, csak az ómagyar kor végén indult el, és a középmagyarban szilárdult meg. Ez a késés azzal van összefüggésben, hogy a magyarázó, „laza” okozat → oki viszony minden nehézség nélkül kifejezhető volt az alárendelő szerkesztésmódú okhatározói mondatnak a főmondat–mellékmondat sorrendű változtatásával, és egészen az ómagyar kor végéig így is jelent meg: „E3 03 ŷ [ten [...] quit [ceplev nem illehet. mert ha ŷ [ten ev num uolna benne býnut lehetneýnc” [ez az Isten, [...] kit szeplő nem illehet, mert (‘ugyanis’) ha Isten ő nem volna, benne bűnt lelhethénk – 12. sz. vége – 13. sz. eleje / 1350 k.: KT.

A két mondatípus később sem vált élesen szét. A magyarázó mondatok saját kötőszavainak kialakulása után is végig a nyelvtörténeten számos *mert* kötőszós laza oksági viszonyú mondat van, továbbá nem ritka a *mert hiszen* kötőszótársulás használata sem: „e’ szerint gyengédebb idegekkel is lehet kormányi szolgálatba lépni, *mert hiszen* hű vonzalmat mutat nemzetiséghez és alkotványhoz a’ kormány” (1844: Széchenyi István: MTSz.); „Megállapíthatatlan egyelőre [...]

mert hiszen az embert nem lehet lombikba visszahelyezni” (Déry Tibor in: Hegyi: 76).

A késői kialakulásnak és a máig tartó különféle „keveredéseknek” ebben, az okozat → oki viszonyú oksági csoportban az a kiváltója, hogy az egyazon tartalmat kifejező változatokban: a (főmondat–mellékmondat sorrendű) okhatározói alárendelő és a magyarázó mellérendelő változatban a kötőszó pozíciója egybeesik. Mint az alábbi példapár mutatja, a kötőszó mindkét esetben ugyanott, a második tagmondat élén található: *A ferencesek és a domonkosok cserélgették kézírataikat, **mert** kolostoraik szomszédosak voltak* (alárendelés). *A ferencesek és a domonkosok cserélgették kézírataikat, **hiszen** kolostoraik szomszédosak voltak* (mellérendelés).

Ezzel szemben az ok → okozati viszonyban a szintén egyazon tartalmat kifejező alárendelő és a következtető mellérendelő mondatok esetében más a helyzet. A (mellékmondat–főmondat sorrendű) okhatározói alárendelő változatokban a kötőszót (amely alárendelés esetében mindig a mellékmondat sajátja) az első tagmondat, a mellérendelésben viszont szabályosan a második tagmondat tartalmazza. A két pozíció itt tehát nem esik egybe: ***Mivel** kolostoraik szomszédosak voltak, a ferencesek és a domonkosok cserélgették kézírataikat* (alárendelés). *Kolostoraik szomszédosak voltak, **tehát/ezért** a ferencesek és a domonkosok cserélgették kézírataikat* (mellérendelés).

A saját kötőszók keletkezésére így a következtető viszonyban volt nagyobb szükség, és ez korábban is történt meg. A magyarázó mondatok kialakulása (együttal az okozat→oki viszony kettéválása alá- és mellérendelő változatra) grammatikai szempontból nem volt okvetlenül szükséges, és ezt a nyelvhasználat is igazolja. A magyarázó mondatok analógiás változással jöttek létre, mégpedig azért, hogy az oksági mondatok rendszere szimmetrikus legyen.

2) A rendszert nem érintő változás a mellérendelő kötőszóállomány folyamatos mozgása. A kötőszók szófaji osztálya – a mellérendelők esetében különösen is – nyitott, ezért szinte állandóan keletkeznek újabb elemek. A változatos és változékony új kötőszók általában grammatikalizációs folyamatok eredményei, és az ismert sémának megfelelően zajlanak: a gyakran használt határozószók jelentésükben megkopnak, és hangsúlyvesztéssel, szófajt váltva kötőszóvá válnak: „Minden tökéletes fiu [zereti, hogy ha má[ok tisztelik [...]] az ő édes Annyát, *tehát* Krisztus Urunk-is [zereti]” [minden tökéletes fiú szereti, hogyha mások tisztelik az ő édesanyját, tehát Krisztus urunk is szereti – 1771: NagyHit. 62; a *tahát* az ómagyarban időhatározószó volt].

Ezek a későbbi grammatikalizációs folyamatok alaki redukcióval többnyire már nem, csupán a funkció megváltozásával járnak, így rájuk a morfológiailag bonyolultabb felépítés jellemző (szemben a korábbi kötőszókkal; vö. pl. a *de ~ ellenben*, *így ~ ennélfogva* stb. párokat). Külön is említendő az *úgyhogy* kötőszó grammatikalizációs folyamata (az *úgy* + *hogy* utalószó–kötőszó párosból), amely-

ben az összetett mondatok minőségében is keletkezett változás (l. fent). Gyakran előfordul, hogy amíg egy-egy új elem még nem igazán biztos vagy elismert új funkciójában, egy hagyományosabb, régebbi kötőszó mintegy segíti bevezetni új helyzetébe. Így jöttek létre a két kapcsolóelemet tartalmazó kötőszók: *ezért tehát, és tehát, de azonban, de ellenben, jóllehet bár* stb.: „Én a nyers káposztasalátát fonnyasztatlan ettem, *de ellenben* a nyers ugorkasalátát nem szerettem” (1716 e.: SzT. 2: 1036).

A kötőszóállomány mozgásában – az elemek elmúlásában és keletkezésében – a nyelvi divat is szerepet játszott. A középmagyarban például az ellentétesen hozzátoldó kapcsolat középső eleme kicserélődött (*nemcsak de is* → *nemcsak hanem is*), és a kizáró ellentétben is ez a két kötőszó cserélt helyet. Érdekes jelenség, hogy ezek az egyszer már végbement módosulások az újmagyar kortól visszafordulni látszanak, például: „nem korholja az elfásult nemzetet [...] *de* tette és hazafi hűségre lelkesíti” (1900: Gyulai: MTSz.), az újabb magyarban pedig egyre gyakrabban fordulnak elő. A funkcionális szükség nélkül létrejött új kötőszók csak színesítik a palettát, és korízlést elégítenek ki. A *mindazonáltal, mindazonáltal* (ellentétes), az *ennélfogva, minélfogva, következésképpen, következendően* stb. (következtető) kötőszók a közép- és újmagyar korban kedveltek voltak, terjedtek. Az újabb magyar kor azonban megint visszatérni látszik az egyszerűbb felépítésű kötőszókhoz: ma például a *de* sokkal gyakoribb, mint a *mindazonáltal*, az *így* pedig mint az *ennélfogva*.